

deSingel

Internationale Kunstcampus

2010-2011

EXPO

BEEL LAAG

RENAAT BRAEM

1910 2010

1 OKT 2010 > 9 JAN 2011

[Tentoonstelling / Exhibition](#)

Foto Elza Severin © VIOE, Brussel

RENAAT BRAEM

1910 2010

Renaat Braem (1910-2001) geldt als een van de belangrijkste Belgische architecten van de 20ste eeuw. Hij laat niet alleen markante en soms controversiële gebouwen na, ook als schrijver, criticus en docent is zijn betekenis niet te onderschatten. De expressiviteit van Braems architectuur, zijn engagement in sociale woningbouw en zijn felle pen verrassen vandaag nog steeds. De hedendaagse relevantie van zijn ruimtelijke analyses, het minutieuze materiaalgebruik en de sculpturale vormtaal van zijn architectuur vormen het uitgangspunt voor de tentoonstelling.

Reeds op jonge leeftijd toont Braem zijn veelzijdige en geëngageerde persoonlijkheid en ontwikkelt hij een sterke ideologie over de verbondenheid tussen ruimtegebruik en maatschappij. Tijdens zijn opleiding aan de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten van Antwerpen raakt hij doordrongen van de overtuiging dat architectuur en stedenbouw de mens moeten bevrijden. Als afstudeerproject aan het Nationaal Hoger Instituut voor Schone Kunsten te Antwerpen ontwerpt hij de Lijnstad (1934), waarin hij socialisme, ontvoogdingsstrijd, modernisme en planmatig ruimtegebruik naadloos op elkaar laat aansluiten. Braem droomt van een klasseloze maatschappij. Architectuur en stedenbouw zijn voor hem dé instrumenten om deze utopie te verwezenlijken: een rationele en functionalistische architectuur moet de mens bevrijden uit het ongezonde wonen in de historische stad.

Wanneer Braem zijn ontwerp voor de Lijnstad aan Le Corbusier toont, wordt hij aangenomen als stagiair in diens Parijse atelier. Hij komt onder de indruk van het vormgevoel van Le Corbusier en de expressiviteit van zijn architectuur. De meester introduceert hem bij het internationale netwerk van modernistische architecten CIAM (Congrès Internationaux d'Architecture Moderne), waar Braem zijn principes bevestigd ziet over collectiviteit als basis voor een nieuw maatschappelijk en ruimtelijk model. Na de Tweede Wereldoorlog blijft hij zijn ideologie trouw. Hij realiseert onder andere het sociale woningbouwcomplex op het Kiel (Antwerpen, 1951-1954, 1956-1958) dat internationaal tot de beste voorbeelden van de naoorlogse modernistische sociale huisvesting wordt gerekend. Het Kiel opent deuren voor andere opdrachten voor soortgelijke complexen in Boom, Leuven, Laken en Deurne. Al deze ontwerpen getuigen van een zoektocht naar het juiste evenwicht tussen collectiviteit en individu, waarbij Braem naast de woonblokken stevast gemeenschapsvoorzieningen en het publieke domein integreert in een parklandschap. Braem blijft zijn

hele leven werken aan een totaalvisie voor een betere ruimtelijke planning voor België, wat resulteert in een voorstel voor de Stad België, beter bekend als de Bandstad (1964).

Door de sterke ideologie die aan de grondslag ligt van zijn architectuur, staan de gebouwen van Braem vaak op gespannen voet met hun omgeving. Vooral in de historische stad kleurt deze spanning nog steeds de perceptie van zijn manifest modernistische architectuur, zoals het geval is bij het Administratief Centrum Antwerpen aan de Oudaan (de 'Politietoren', 1950-1967), door Braem ontworpen om het stadscentrum als een 'civic core' terug te geven aan de gemeenschap. Op andere plekken weet hij zorgvuldig om te gaan met de moeilijke context van het historische stadsweefsel. Zo vormt de Kindertuin, een lichte kleuterschool op maat van het kind in de dichtbebouwde wijk rond het Sint-Jansplein, tot op heden een krachtige injectie voor de leefbaarheid van dit stadsdeel.

Vroeg in zijn loopbaan stelt Braem al dat architectuur de verbondenheid van de mens met de natuur moet uitdrukken. Hij geeft dit ideaal vorm door architectuur steeds meer als sculptuur te benaderen en door te streven naar een ultieme integratie van kunst en natuur. De focus die hij in zijn beginjaren legt op een Corbusiaans getint functionalisme en later op experiment met nieuwe materialen en technieken, leveren hem de expertise om zijn organische architectuur tot volle ontplooiing te brengen. Projecten als het Middelheimpaviljoen (1963-1973) in Antwerpen, het Rectoraatsgebouw van de VUB (1971-1976) en de Gemeentelijke Bibliotheek van Schoten (1968-1974) getuigen van het zoeken naar een synthese tussen vorm, functie en constructie, dat een apotheose krijgt in het biomorfe wonen. Een indrukwekkend palmares aan individuele woningen is het resultaat van Braems ambachtelijke werkwijze, zowel aan de tekentafel als op de werf. Braem toont zijn meesterschap in de nauwkeurige afstemming van materialen, kleuren, lichtinval en vormen zodat de woningen als een schelp fungeren voor de opdrachtgevers.

SCHETSBOEKEN / FILM

A. SCHETSBOEKEN

Reizen naar onder andere Griekenland, Spanje, Egypte, Marokko, Japan, India en Nepal voeden Braem in het zoeken naar de relatie tussen cultuur, natuur, architectuur en de mens. De schetsen getuigen van de inspiratiekracht die uitgaat van vreemde culturen.

1-4 Hellas, 1976 - AAM, Brussel

5, 6 Nepal, 1977 – AAM, Brussel

B&G. FILM RENAAT BRAEM

Onder de titel 'Renaat Braem Architect Urbanist' praat Ludo Simons uitgebreid met de zeventigjarige Renaat Braem. Het gesprek wordt afgewisseld met beelden van Braems realisaties.

BRT, programma Curriculum, uitzending 18 januari 1980

© VRT Beeldarchief

UTOPIE

1. LIJNSTAD 1934

Op 24-jarige leeftijd analyseert Braem in een historisch-materialistisch overzicht de ontwikkeling van 'produksie-kultuur-kunst' van de prehistorie tot 1933. Hij concludeert dat een klasseloze maatschappij in het vooruitzicht ligt. Architectuur en stedenbouw moeten hierop vooruitgrijpen. Zij kunnen de mens bevrijden uit de bestaande onderdrukkende hiërarchie en de maatschappij zó vormgeven dat collectivisering wordt gestimuleerd. Braem werkt deze visie uit in een stedenbouwkundig project, zijn eindwerk aan het Antwerpse Nationaal Hoger Instituut voor Schone Kunsten. Braem inspireert zich voor de Lijnstad op voorbeelden uit de Russische planideologie. Het project past binnen een traditie van lineaire stadsmoellen die populair waren bij modernisten voor de Tweede Wereldoorlog, waaronder zijn vriend Julien Schillemans. De Lijnstad drukt Braems idee uit van het bevrijde wonen als instrument voor de klasseloze samenleving. Wonen in het groen, op wandelafstand van de industrie, heft de tegenstelling tussen stad en platteland op. Tegelijkertijd biedt de rationele schakeling van industrieën voordelen, onder meer op het vlak van efficiëntie en transport.

In 1934 geeft Braem voor het eerst zijn definitie van 'totaalarchitectuur', die veel meer is dan het vormgeven van functies. Architectuur moet de hele samenleving ruimtelijk organiseren. Dat kan alleen door planmatig te werken en door een synthese van de kunsten.

1 AAM, Brussel

Braem situeert de Lijnstad langs het Albertkanaal. De schematische stad van 100 km tussen de Antwerpse haven en Luik bestaat uit zes stroken, 1) een transportzone met het kanaal en de spoorweg, 2) een industriezone, 3) een autosnelweg, 4) een bufferzone met parken, 5) een woonzone en 6) een landbouwzone als open ruimte.

2 AAM, Brussel

De Lijnstad schakelt verschillende 'neighbourhood units' aan elkaar, met telkens een centrum met culturele voorzieningen zoals een theater, concertzaal of bioscoop, sportfaciliteiten, een ziekenhuis en andere collectieve diensten. Braem werkt een woonblok, theater en jeugdherberg in detail uit.

3 AAM, Brussel

In functie van maximale bezonning staan de enorme woonblokken in eindeloze reeksen op 300 meter van elkaar. Elk blok is onderverdeeld in 250 flats voor 2 tot 6 personen. Een dubbele glaswand garandeert de klimaatregeling. Coöperatieven zorgen voor centrale huishouddiensten en gemeenschapslokalen. Elke flat heeft een keukencel die in verbinding staat met de centrale keuken voor de levering van maaltijden.

4-6 AAM, Brussel

COLLECTIVITEIT EN INDIVIDU

2. CIAM

Braems stagemeeester Le Corbusier introduceert hem bij CIAM (Congrès Internationaux d'Architecture Moderne) in 1937. De architecten van dit internationale netwerk koppelen architectuur aan economie en politiek. Eén van de speerpunten van CIAM is de functionele stad, met een scheiding van wonen, werken, recreatie, mobiliteit en de historische delen van de stad. Braem onderschrijft dit principe als basis voor zijn stedenbouw, maar vindt dat de CIAM-gedachte niet ver genoeg gaat op sociaal vlak. Daarom pleit hij ervoor gemeenschappelijk grondbezit als basis voor de stedenbouw op te nemen in de conclusies van het congres van 1937. In zijn verdere loopbaan realiseert hij zowel sociale huisvestingsprojecten als ingrepen in de oude stad volgens de CIAM-principes van de functionele stad.

1-4 AAM, Brussel

3. KIEL, ANTWERPEN 1949-1958

Geconfronteerd met de krotten in de binnenstad en de groeiende stadsvlucht, wil het stadsbestuur nieuwe woonwijken laten bouwen in de groene rand. In dat kader geeft S.M. Huisvesting-Antwerpen Braem samen met Viktor Maeremans en Hendrik Maes de opdracht een 'neighbourhood unit' te ontwerpen op het Kiel volgens de CIAM-gedachte. Braem grijpt deze kans aan om zijn ideeën over collectief wonen als totaalarchitectuur te realiseren.

De wijk huisvest ca. 800 gezinnen, verspreid over drie hoogbouwblokken (12 verdiepingen), zes lagere blokken (8 verdiepingen) en laagbouw in het centrum. Als 'sociale verlengingen van het wonen' stimuleren winkels, een bejaardencentrum en een groenzone de gemeenschapsvorming in de wijk. Een expressieve architectuur ondersteunt het nieuwe woonideaal. Het Kiel wordt in binnen- en buitenland enthousiast ontvangen in de architectuurpers als een van de zuiverste voorbeelden van het CIAM-ideaal. Het succes van het project levert Braem de volgende decennia belangrijke opdrachten op voor groepswoningbouw.

C. MAQUETTE

Woonhaven, Antwerpen

GELUIDSFRAGMENT

Architectuurhistoricus Francis Strauven licht het ontstaan en de evolutie van CIAM toe. Renaat Braem vertelt over het 'latente conflict' tussen de 'zuidelijken' en de 'noordelijken' op de CIAM-congressen waaraan hij deelneemt vanaf 1937.

RADIO 3, programma Dossier Drie, uitzending 1 januari 1981

©VRT Woordarchief, Brussel

Braem experimenteert met de inplanting van de blokken, in functie van maximale bezonning en om een gemeenschappelijk binnengebied te creëren. Zoals Le Corbusier zet hij de blokken op pilotis, wat de bewegingsvrijheid en het uitzicht op de natuur bevordert. Voor Braem heeft dit ook een belangrijke sociale betekenis: de gemeenschappelijkheid van de grond staat symbool voor de collectieve dimensie van het bevrijde wonen.

1 VIOE, Brussel

2 Foto Frank Philippi – VIOE, Brussel © SABAM Belgium 2010

3-5 AAM, Brussel

De woonblokken worden in betonskeletbouw gerealiseerd, met geprefabriceerde gevelpanelen in een dynamische kleurencompositie en open galerijen als ontmoetingsplekken. Deze 'luchtstraten' liggen op een halve meter van de gevels en vier tredes lager dan de woningen om de privacy en het uitzicht in de woningen te vrijwaren. Grote ramen laten toe dat 'de bewoners deel zouden hebben aan het schouwspel van zon en wolken en de gang van de seizoenen kunnen volgen aan de bomen van het park.'

6 Foto Frank Philippi – VIOE, Brussel © SABAM Belgium 2010

7,8 AAM, Brussel

Voor verschillende gezinsgroottes zijn er appartementen met 1 tot 3 slaapkamers. De afwezigheid van dragende binnenwanden laat Braem toe te zoeken naar de ideale ruimteverdeling in de flats. De keuze voor duplexappartementen, op dat moment een nieuwigheid in België, geeft bewoners het gevoel een eigen huis te bewonen. Gecombineerd met het moderne comfort bieden de flats op dat moment een aantrekkelijk alternatief voor het wonen in de niet-gesaneerde binnenstad.

9 AAM, Brussel

In Braems collectieve woonideaal zijn de gemeenschappelijke ruimtes (inkom- en traphallen, stookcentrale, speeltuin, ...) even belangrijk als de woningen. Met veel oog voor detail ontwerpt hij de speeltuin als deel van het gezamenlijk park. Het collectieve stookhuis, de vijf handelszaken, het

sociaal centrum en het complex voor ouderlingen krijgen een dynamische en plastische vormgeving.

10 AAM, Brussel

11 VIOE, Brussel

Natuur, licht en kunst zijn zorgvuldig geïntegreerd in de totaalarchitectuur. Muurschilderingen, beeldhouwwerken, kleurencontrasten in de inkompartijen, organische vormen van de sculpturale toegangsdeuren en de gedetailleerd uitgewerkte brievenbussen drukken dynamiek en optimisme uit. Zelfs de technische installaties en leidingen krijgen een rol in dit verhaal en worden in een kleurrijke compositie geplaatst: 'Op het Kiel zullen hart en aders zichtbaar functioneren.'

12 Foto Kris Vandevorst – VIOE, Brussel

13, 14 Foto Frank Philippi – VIOE, Brussel © SABAM Belgium 2010

15 AAM, Brussel

16 VIOE, Brussel

4. SINT-MAARTENSDAL, LEUVEN 1955-1971

Samen met Albert Moerkerke en Jan De Mol krijgt Braem de opdracht voor een hoogbouwwijk in de Leuvense binnenstad. Het project is een zoektocht naar woonkwaliteit voor 786 woningen op een beperkte oppervlakte. De wijk wordt tussen 1960 en 1971 in drie fasen uitgevoerd en bestaat uit drie torens en drie dubbele langblokken in een symmetrische opstelling rond een monumentale as.

Braem streeft naar overvloedig licht, lucht, ruimte en modern comfort in elke wooneenheid. Hij experimenteert met bouwtypes zoals de hexagonale toren en het langblok met duplexappartementen in visgraatvorm. Het geheel vormt een verkeersvrij woonpark met gemeenschappelijke voorzieningen.

Sint-Maartensdal kondigt de overgang aan naar een meer biomorfe vormgeving in Braems oeuvre. De hoofdtoren wordt bekroond met een zendmast van 45 meter, die zal uitgroeien tot het symbool van de wijk en contrasteert met de katholieke torens van de kerk en de universiteit.

D. MAQUETTE

AAM, Brussel

BEELDFRAGMENT

De socialistische burgemeester Franz Tielemans geeft Braem de op-

dracht voor Sint-Maartensdal. Het gemeentebestuur wil de oude stad saneren en de stadsvlucht afremmen door betaalbare moderne woningen binnen de stadsgrenzen aan te bieden. Bij de wissel van het gemeentebestuur in 1959 wordt er fel geschraapt in het collectieve programma. BRT, programma Medium, uitzending 28 februari 1967
© VRT Beeldarchief, Brussel

Een café en restaurant op de daken van de torens, een sociaal centrum met bibliotheek, een bewaarschool, speelpleinen, een thermische centrale en garages moeten het sociale leven in de wijk verzekeren. Zoals vaak in de geschiedenis van de Belgische sociale woningbouw, en tot Braems' ergernis, zijn deze voorzieningen nooit gerealiseerd.
1, 2 AAM, Brussel
3, 4 VIOE, Brussel

De vorm en de constructie van de torens is geïnspireerd op de plantenwereld. De centrale betonkoker is als een stengel die de bladeren (de appartementen) voorziet van 'voeding'. Naar analogie van een plant worden alle leidingen in drie verticale schachten geconcentreerd.
5 AAM, Brussel

De ideale vorm voor een woontoren benadert volgens Braem zoveel mogelijk de cirkel. Die heeft het kleinste ruimteverlies en de grootst mogelijke lichtinval. Braem stimuleert een gemengde sociale bewoning van de wijk door in de torens kleine appartementen en in de langblokken grotere appartementen te voorzien. De balkons en de schakeling van de flats in visgraatvorm verzekeren de privacy van elke woonunit.
6, 7 Foto Anja Van Eetveldt & Maurice Nijhuis
8 AAM, Brussel

5. SATELLIETSTAD LILLO 1957

Voor het gehucht Lillo-fort aan de Schelde ontwikkelt Braem een satellietstad voor 8000 inwoners. Hiermee geeft hij een antwoord op het ontbreken van woongelegenheden in de plannen voor de havenuitbreiding. Braem kon niet vermoeden dat de petrochemie wonen in dit gebied weldra onmogelijk zou maken.

De satellietstad bevestigt Braems' ideaal van een klasseloze maatschappij en zijn geloof dat architectuur de mens kan bevrijden. Het ontwerp volgt de meest vooruitstrevende stedenbouwkundige denkbeelden van het moment. Wonen in het groen, met zicht op de Schelde, werkgelegenheid

op fietsafstand en de centrumstad goed bereikbaar via de metro, een autosnelweg en een helikopterhaven, vormen de basis voor de satellietstad. Braem voorziet onder andere een lagere school, een technische school, een openluchtzwembad, een café en hotel aan de Schelde, een clublokaal, winkels en een museum om het gemeenschapsleven te stimuleren. (niet gerealiseerd)

De omwalde vesting Lillo met zijn vijfhoekige bastions vormt de basis van het ontwerp. Elke cluster bevat vijf identieke woontorens. Tussen de woonclusters blijft de grond landbouwgebied, waardoor de tegenstelling tussen stad en platteland vervaagt.
1 VIOE, Brussel

De woontorens tellen dertig verdiepingen met 180 appartementen. De organische expressie van hun zeslobbige vorm met zonneterrassen naar de Schelde wordt versterkt door de schoorstenen en verluchtungskokers. De centrale ruimte tussen de torens bevat telkens in een cirkelvormige galerij een kindertuin, een sociaal centrum en buurtwinkels.
2, 3 VIOE, Brussel

De satellietstad is een staaltje van ecologisch vernuft. De torens hebben een dubbelwandige buitenmantel van draaibare witte en zwarte plexi-panelen die zonlicht kunnen afstoten of aantrekken. Daarnaast reguleren opslag van warme lucht in de winter en circulatie van koele lucht in de zomer het klimaat met een minimum aan energie, bevorderd door sculpturale luchtkokers op de daken.
4 VIOE, Brussel

Typisch voor dit modernistische stedenbouwkundig plan is de resolute scheiding van verkeersstromen. Voetgangers verplaatsen zich op een verhoogd niveau, terwijl het gemotoriseerd verkeer circuleert in verlaagde beddingen die naar ondergrondse parkeergarages leiden.
5 VIOE, Brussel

6. PARKWIJK, ANTWERPEN- LINKEROEVER 1960-1961

In 1961 wordt een wedstrijd uitgeschreven voor een parkwijk op Antwerpen-Linkeroever, één van de grootste naoorlogse huisvestingsprojecten. Het moeilijke terrein, opgesplitst door de Waaslandtunnel, is al sinds de jaren 1920 voorwerp van stadsuitbreidingsplannen. De bekendste wed-

strijd is deze van 1932-1933, waaraan onder andere Le Corbusier en Huib Hoste deelnamen. Het ambitieuze wedstrijdprogramma van 1960-61 bevat woontorens voor 2800 wooneenheden voor 9000 havenarbeiders en krotbewoners uit de binnenstad. Daarnaast zijn onder andere parkeer-garages, een school, een feest- en vergaderzaal, een winkelcentrum en sportvelden gepland.

Braem zendt samen met Frans Peeters, Louis Clymans en Jozef Fuyen een voorstel in. Het ontwerp vertrekt van een modernistisch geloof in de bevrijdende kracht van architectuur met een duidelijke scheiding van auto- en voetgangersverkeer, doorgedreven standaardisatie en prefabricatie van een beperkt aantal constructie-elementen en het vrijmaken van de gemeenschappelijke grond door de woonblokken op pilotis te zetten. Daarnaast geven de getrapte woontorens naar het model van de mastaba of 'tempel-toren' elke wooneenheid een individuele buitenruimte.

Braem voorzag 19 Y-vormige blokken met zestien verdiepingen, met als belangrijkste as de 'Tunnellaan' (Charles De Costerlaan) naar de Waaslandtunnel. Door de terugwijkende verdiepingen ontstaan onoverdekte terrassen die ruimte bieden voor groen in de vorm van plantenbakken. Voor de hogere verdiepingen compenseren zij het gebrek aan contact met het omliggende groen.

1, 2 AAM, Brussel

De gemeenschapsvoorzieningen liggen verspreid op het terrein en zijn op schaal van de wandelaar. Het sociaal centrum en winkelcentrum met monumentale sculpturen van Charles De Costers Tijl Uilenspiegel en Nele vormen het hart van de wijk.

3 AAM, Brussel

7. ARENAWIJK, DEURNE 1960-1972

De Arenawijk is het laatste sociale huisvestingsproject in Braems loopbaan. Samen met Octave De Koninck krijgt hij de opdracht van de huisvestingsmaatschappij Tuinwijk van Deurne in 1960. Het terrein voor de wijk behoort tot een in onbruik geraakt fort van de midden-negentiende-eeuwse fortengordel rond Antwerpen. Braem was van in de jaren 1940 betrokken bij de ontwikkeling van dit gebied in Deurne en bouwde er onder andere een reeks woningen voor 'geteisterden' van de Tweede Wereldoorlog. De door Braem in 1955 ontworpen Arenahal zou dienstdoen als 'community center' in de nieuw te ontwerpen Arenawijk. In het uiteindelijke plan werden 249 wooneenheden voorzien, aanzienlijk minder dan de oorspronkelijk beoogde 911 appartementen.

Net zoals in zijn andere ontwerpen voor sociale woonwijken, combineert Braem in zijn oorspronkelijke plan een aantal centraal gelegen hoge woontorens met lagere appartementsblokken aan de rand van het terrein. Zijn opeenvolgende ontwerpen voor de woontorens worden evenwel niet uitgevoerd.

Een vroege inplantingstekening toont de voorziene woontorens, gepositioneerd rond de Arenahal. Aan de grenzen van het terrein komen stroken met lagere appartementsblokken van maximum vijf bouwlagen. Voor de Arenahal en een winkelcentrum – een 'kultuur & handelscentrum' – ziet Braem een kleurrijk marktplein ontstaan als hart en toegangspoort tot de wijk.

1, 2 AAM, Brussel

Terwijl de werven voor de lagere woonblokken aan de rand van het terrein aan de gang zijn, levert Braem nog verschillende ontwerpen voor eerst vier en vervolgens slechts twee woontorens, waarvan er ten slotte geen enkele zal worden gebouwd door de huisvestingsmaatschappij. Pas in de jaren 1980 verrijzen er nieuwe, hogere woonblokken op de centrale groenvlakte, evenwel niet naar ontwerp van Braem.

3-5 VIOE, Brussel

Braem voorziet een sculpturale uitwerking van de gevels en de integratie van monumentale sculpturen bij de woonblokken. Zowat alle appartementen van de Arenawijk zijn op het groene binnengebied gericht, met een terras per wooneenheid, en met de utilitaire voorzieningen aan de achterkant.

6 Foto Elke Hoornaert – VAI/CVAa, Antwerpen

VISIONAIR

8. STAD BELGIË - BANDSTAD 1964-1969

Vanaf het begin van zijn loopbaan heeft Braem een duidelijke visie op de ruimtelijke ontwikkeling in België. Hij grijpt de huisvestingscomplexen aan als kansen om iets 'groots en schoons' te verwezenlijken in 'het lelijkste land'. Voor Braem maken de woonwijken deel uit van een groter geheel. Bij de satellietstad Lillo gaat hij hierin een stap verder. Het project vormt de basis voor de 'Stad België', een ontwikkelingsmodel voor het hele Belgische territorium, als tegengewicht voor de gebrekkige ruimtelijke ordening van het land.

Zijn voorstel grijpt terug naar zijn Lijnstad uit 1934 en propageert 'totale vrijheid door totale orde'. Hoe radicaal het ontwerp ook lijkt, volgens Braem was het uitvoerbaar: 'Als men de energie en de materialen kan mobiliseren voor een tocht naar de maan en de uitbreiding van de door de mens beheerste ruimte tot het hele zonnestelsel, moet het eveneens mogelijk zijn onze eigen planeet een beetje te ordenen.' Hoewel het voorstel utopisch aandoet voor die tijd, zal de lineaire ontwikkeling rond infrastructuur op veel plekken in Vlaanderen een realiteit worden, zij het niet noodzakelijk op de manier zoals Braem die voor ogen had. Het principe zal als dusdanig worden opgenomen in het Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen.

In een onderzoek naar bewoonbaarheid deelt Braem België op in drie zones: een zone van 'afstotende lelijkheid', een zone van verbeterbare banaliteit en een zone met een evenwicht tussen bebouwing en landbouw- of bosgebied. Braems oplossing: alle open ruimte klasseren en het natuurlijke milieu herstellen door afbraak. Een totaalplan met nieuwe woonkernen moet vervolgens leiden tot een 'nieuw België in een nieuw Europa'. Infrastructuur en industriekernen zijn structurerend in het nieuwe ruimtelijke schema.

1-4 VIOE, Brussel

Infrastructuur en architectuur worden geïntegreerd in één ruimtelijk model, Bandstad, dat als een eindeloze megastructuur op pilotis boven het landschap zweeft. Modernistische woonkernen in de vorm van 'neighbourhood units' worden aangekoppeld. Op bepaalde punten haakt de Bandstad aan traditionele woonkernen. Daar is plaats voor laagbouw om de overgang te verzachten. Braem en zijn medewerker Jan Willems tekenen de Bandstad in detail uit.

5 VIOE, Brussel

Wooncellen en collectieve voorzieningen worden in de megastructuur ingeplugd. Circulatie is mogelijk dankzij futuristisch aandoende liften en luchtbruggen. De wooncellen worden aan de hellende zijde bevestigd en hebben alle een hangende tuin. Culturele infrastructuur, winkels en scholen bevinden zich eronder.

6, 7 VIOE, Brussel

8 AAM, Brussel

In de Bandstad zet Braem zijn zoektocht naar een standaardtype voor collectieve woningbouw voort. Hij gaat daarbij nog een stap verder in de flexibele indeling van de appartementen, met volledig geprefabriceerde modules voor keuken, badkamer, wasplaats, dressing of hobbykamer. Braem blijft zijn verdere leven verschillende onderdelen van de Bandstad uittekenen.

9-16 AAM, Brussel

HISTORISCHE STAD

9. TURNHALS 1942

Voor de tentoonstelling Stedebouw in Stad en Dorp van het Antwerpse Provinciebestuur, waarvan Braem de artistieke leiding heeft, tekent hij de evolutie van het denkbeeldige Turnhals, een kruising tussen Turnhout en Herentals. In zeven tekeningen, die de stad in vogelperspectief tonen, schetst hij de geschiedenis van de prehistorie tot een toen nog verafgelegen 1999. Braem wijst op de impact van stedenbouw op het dagelijkse leven en reageert tegen het te statische stads- en dorpsbeeld van regionalistische architecten. Hij toont een scherp en genuanceerd inzicht in de stedelijke evolutie, in elk tijdperk het resultaat van een dialectisch proces. In 1942 beeldt Braem de stad af alle eigentijdse problemen, zoals hij die in 1968 zou herformuleren in 'Het lelijkste land ter wereld': een ongezonde woonomgeving door de vermenging van wonen en industrie, lintbebouwing en een gebrek aan open ruimte. Anno 1999 projecteert Braem op Turnhals zijn ideaalbeeld van een stad zonder krotten en industrie, de restauratie van het historische centrum, een duidelijke scheiding tussen woon-, werk-, verkeers- en recreatiezones en zorgvuldig geïntegreerde moderne architectuur. Ondanks dit ideaalbeeld gaat hij na de oorlog zelf niet altijd even fijngevoelig om met de historische context van zijn gebouwen.

- 1 Prehistorische tijd
  - 2 Romeinse tijd
  - 3 Vroege middeleeuwen
  - 4 Late middeleeuwen
  - 5 Begin industriële revolutie
  - 6 1942
  - 7 1999
- VIOE, Brussel

10. ADMINISTRATIEF CENTRUM, ANTWERPEN 1950-1967

De prestigieuze opdracht voor een administratief centrum voor alle stadsdiensten wordt toegewezen aan Renaat Braem en Maxime Wijnants. Ze

voegen Jul De Roover toe aan hun team. De opdracht maakt aanvankelijk deel uit van een groter 'saneringsplan' van het stadsdeel tussen Oudaan en Grote Markt. Van het eerste project uit 1951 met drie bouwvolumes, wordt enkel het hoogste torengebouw gerealiseerd.

De inplanting van het ACA betekent een zware ingreep op het historische stadsweefsel: onder andere een negentiende-eeuwse overdekte winkelgalerij en markthal gaan tegen de vlakke. Braem doet regelmatig felle uitspraken over het volgens hem misplaatste respect voor 'schilderachtige krotten': 'Vanzelfsprekend zijn er een aantal conservatieve zeveraars die het Administratief Centrum te zwaar, te log, te massief vinden ten opzichte van de omgeving. Dat is nu eenmaal het oordeel van de behoudsgezinden die de mensen liever in hun schilderachtige krotten zien rotten dan iets nieuws in de stad te zien gebeuren. [...] En zo blijft de stad een onhygiënische, antirationele, onveilige, lelijke stenen dwangbuis!'

E. MAQUETTE
AAM, Brussel

GELUIDSFRAGMENT

Programmamaker Frans Boenders en architectuurhistoricus Francis Strauven praten met Renaat Braem, die zich gevoelig verklaart voor de charme van oude steden. Niettemin bestempelt hij de oude stad als een versleten concept. Strauven countert en verdedigt de historische stad als een waardevolle neerslag van relatie- en gebruikspatronen. RADIO 3, programma Dossier Drie, uitzending 1 januari 1981
© VRT Woordarchief, Brussel

Uitgebreide studies van de stadsdiensten gaan aan het plan vooraf. De concentratie van de verschillende diensten in één gebouwencomplex moet de efficiëntie en toegankelijkheid van de administratie ten goede komen. Dit komt tot uitdrukking in een compacte hoogbouw met een ondergrondse parkeergarage. De U-vormige inplanting maakt plaats voor een groot plein dat de gemeenschap toebehoort. Het ruimtelijke concept weerspiegelt het idee van de 'civic core': het profileren van de civiele gemeenschap in het hart van de stad.

1, 2, 4 VIOE, Brussel
3 AAM, Brussel

Het gebouw staat symbool voor het stedelijke gezag. De monumentaliteit van de rigide en formele architectuur gaat de dialoog aan met de andere torens van de Antwerpse skyline, namelijk de Boerentoren en de toren van de OLV kathedraal. Uiteindelijk werd slechts één toren uitgevoerd. Dit

heeft het contrast met de historische stad enkel opgevoerd.

5 Foto Alfons De Belder – Van Laere, Zwijndrecht

6 Foto Kris Vandevorst – VIOE, Brussel

7 AAM, Brussel

Om het gebouw zo flexibel mogelijk te maken, wordt gekozen voor een constructiesysteem met betonnen pijlers aan de buitenzijde. Hierdoor ontstaan grote werkvelden die vrij invulbaar zijn met verplaatsbare wanden.

De rijzige zeshoekige pijlers bepalen tegelijk de esthetiek van het gebouw en regelen de lichtinval. De betonnen sculpturale luifel aan de inkom en het gewijzigde constructiesysteem op de bovenste verdiepingen verfijnen de voet en de kop van het gebouw.

8-10 AAM, Brussel

11. KINDERTUIN, ANTWERPEN 1957 – 1972

Met de Kindertuin, een opdracht van de stad Antwerpen, wil Braem een gezonde, lichte en aangename leeromgeving creëren voor kleuters uit de verpauperde arbeiderswijk van het Sint-Jansplein. Overtuigd van de psychologische effecten van architectuur, wil hij de arbeidersjeugd emanciperen door een niet-traditioneel schoolgebouw. Braem verwerpt uitdrukkelijk de bestaande schoolarchitectuur, die hij als onderdrukkend ervaart. Hij ontwerpt een ontvankelijk en speels gebouw op maat van het kind.

Braem gaat ingenieus om met de moeilijkheden van het terrein dat volledig is ingesloten. Zijn creatieve oplossingen bestaan onder andere uit een centrale patiottuin en een terras. Bepaalde voorontwerpen signaleren hoe hij aanknoopt bij zijn vormexperimenten van tijdens de oorlogsjaren. Een meer organische architectuuropvatting komt stilaan aan de oppervlakte. Het definitieve plan dateert van 1959-1960, in samenwerking met de aan Braem toegewezen partner Gui J. Nolf. Het kunstwerk 'De Tovertuin' van kunstenaar Jacques Weemaels, een veelkleurige tegelbezetting van de blinde muur van de binnentuin, komt tot stand in 1972.

In de ontwerpen voor de voorgevel zijn een terugwijkende toegangspartij, V- of Y-vormige pijlers die de eerste verdieping ondersteunen, een grote glaspartij en vlaggenmasten de constanten. De gevel symboliseert een open school. Braem experimenteert met de diagonale inplanting van de vijf klassen als een getande waaier aan één zijde van het terrein, om zoveel mogelijk open buitenruimte te creëren en licht in de lokalen te trekken.

1-3 AAM, Brussel

4 Foto Anja Van Eetveldt & Maurice Nijhuis

Braem opteert voor golvende draagmuren, gebogen schaaldaken en een sculpturale trapconstructie, elementen die ook in latere werken zullen terugkeren. De getrapte dakstructuur laat bijkomende lichtinval toe, terwijl het brede overstek van de daken tegelijk als zonnewering functioneert. De ronde vormen worden evenwel afgezwakt bij de uiteindelijke uitvoering.

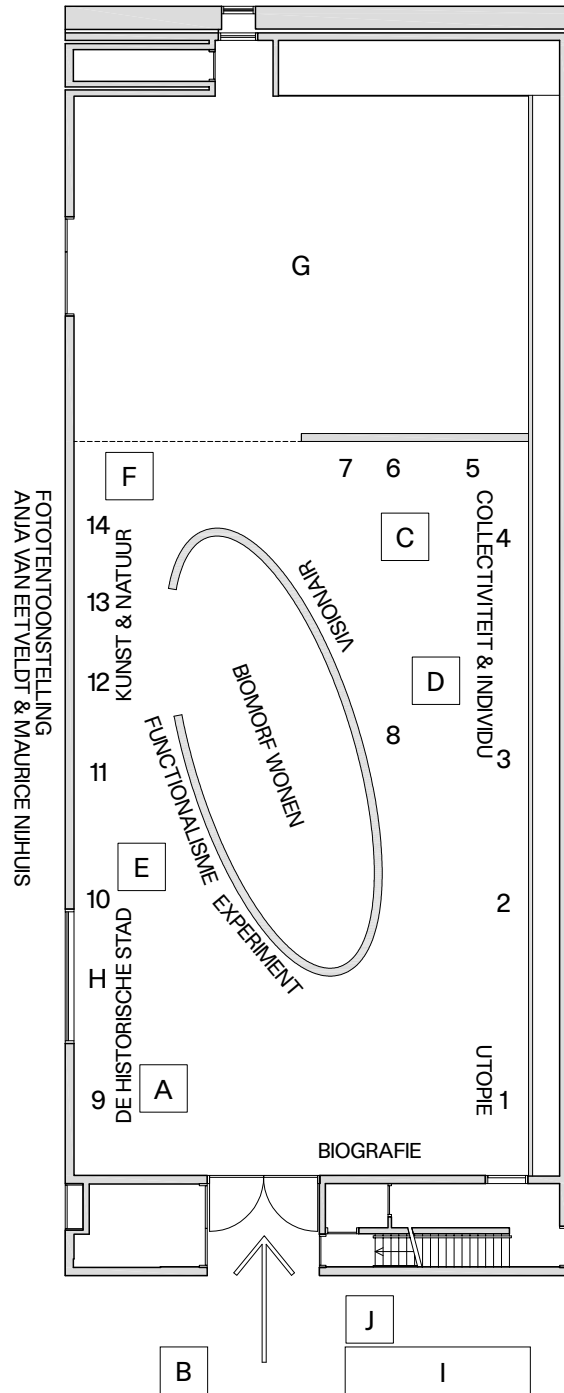
5, 6 AAM, Brussel

7 Foto Anja Van Eetveldt & Maurice Nijhuis

Met grote raampartijen tracht Braem zoveel mogelijk licht binnen te halen op het moeilijke perceel. Kindvriendelijke materialen en meubilair – lage vaste zitbanken, kleurrijk linoleum als vloerbekleding, ingebouwde glazen vitrinekasten op kindelhoogte – krijgen veel aandacht. Per klas is een cirkelvormig paviljoen voorzien met toiletten.

8-11 AAM, Brussel

12 Foto Anja Van Eetveldt & Maurice Nijhuis

UTOPIE

1. Lijnstad

COLLECTIVITEIT & INDIVIDU

2. CIAM
3. Kiel
4. Sint-Maartensdal
5. Lillo
6. Parkwijk
7. Arenawijk

VISIONAIR

8. Bandstad

DE HISTORISCHE STAD

9. Turnhals
10. Administratief Centrum Antwerpen (ACA)
11. Kindertuin

KUNST & NATUUR

12. Middelheimpaviljoen
13. Bibliotheek Schoten
14. Rectoraat VUB

FUNCTIONALISME

EXPERIMENT

BIOMORF WONEN

- A. Schetsboeken
- B. Film Renaat Braem
- C. Maquette Kiel + geluidsfragment CIAM
- D. Maquette + beeldfragment Sint-Maartensdal
- E. Maquette + geluidsfragment ACA
- F. Maquette VUB
- G. Film Renaat Braem
- H. Portret Renaat Braem
- I. Ticket- en boekverkoop
- J. Resultaten Openbare Ideeënwedstrijd Renaat Braem 1910 2010

KUNST EN NATUUR

12. MIDDELHEIMPAVILJOEN, ANTWERPEN 1963-1973

Braem beschouwt het Middelheimpaviljoen als een van zijn meest geslaagde creaties. Het Middelheimpark opent in 1951 als openluchtmuseum voor hedendaagse beeldhouwkunst. Na een aantal tijdelijke tentoonstellingspaviljoenen wordt in 1963 besloten tot een permanent onderkomen voor kwetsbare beeldhouwwerken. Braem ontwerpt verschillende projecten van uiteenlopende omvang en op twee verschillende locaties in het park. De uiteindelijke opdracht wordt in 1968 gegeven.

Zowel in de voorontwerpen als in het eindresultaat valt Braems zoektocht op naar een organische samenhang tussen het parklandschap, het gebouw en zijn functie om kunst te tonen. De plastische en vloeiende vorm die het paviljoen kreeg, is mee bepaald door de positionering tussen een aantal oude bomen die Braem wil sparen. Behalve de geslaagde symbiose van kunst en natuur zoekt en vindt Braem ook verfijnde oplossingen om vorm, constructie en functie te laten samenvallen.

Integratie van kunst en architectuur in de omliggende natuur is een van Braems belangrijkste betrachtingen bij het Middelheimpaviljoen, waarvan onder andere de gebogen vorm van het grondplan getuigt. De patio aan de ingang is een uitnodigend gebaar naar bezoekers en laat binnen- en buitenruimte vloeiend overlopen. Braem creëert ook glooiingen in het park om het gebouw te verbinden met zijn omgeving.

1, 3 VIOE, Brussel

2 Foto Kris Vandevorst – VIOE, Brussel

Braems zoektocht naar de juiste lichtinval voor een tentoonstellingsruimte voor beeldhouwkunst leidt tot een uitgekiende dakstructuur. Bovenlichten op verschillende afstanden worden half overkapt, om optimaal weerkaatst licht te laten binnenstromen.

4, 5, 7 VIOE, Brussel

6 Foto Michel Wuyts – Middelheimmuseum

De uitwerking van steunberen, waterspuwers en overkappingen van de bovenlichten illustreren Braems streven naar een synthese van vorm, functie en constructie. Constructieve elementen, zoals de steunberen, worden niet weggestopt. Ze worden uitgewerkt in samenhang met hun

functie en volgens de vormelijke keuzes en rondingen die het hele gebouw kenmerken. De houten deuren worden sculpturaal bewerkt, hun vorm is geïnspireerd op de natuur zelf.

8-10 VIOE, Brussel

13. GEMEENTELIJKE BIBLIOTHEEK, SCHOTEN 1968-1974

Braem wordt in 1968 samen met Piet Janssens aangesteld voor een nieuwe bibliotheek in Schoten. Hij wil met zijn ontwerp een alternatief bieden voor het cliché van de bibliotheek als een muf boekenmagazijn. Met rijkelijke lichtinval, onder andere via lichtkegels in polyester op het dak, kleur en organische ruimtes, zet hij in op de psychologische kracht van architectuur. Het resultaat wordt het hoogtepunt van zijn biomorfe architectuur. Het gebouw is een functionele sculptuur met rondingen en golvende lijnen zowel in het plan als in binnen- en buitenwanden. Braem verwoordt het fluïde als vertrekend 'vanuit inspiratie, uitdrukkingwil, fantasie, vrije wil, virtuose techniek, individualiteit vóór discipline, of, artistiek gesproken, vanuit de poësie', en verbindt dit met het taoïsme.

Een dergelijke gave realisatie, waarbij het eindontwerp relatief getrouw uitgevoerd wordt, is uitzonderlijk in Braems oeuvre en in de bibliotheekcontext. Gemeenten worden pas vanaf 1978 aangemoedigd tot het oprichten van een erkende openbare bibliotheek.

Het perceel ligt tegenover een neogotische kerk waarvan de traditionele 'speklagen' (baksteen met natuursteen) een echo krijgen in Braems keuze voor betonstroken met baksteeninvulling. In de loop van het ontwerpproces verschuiven functies en ruimtelijke invullingen. Ook de aanvankelijk ruwere afwerking, met glas en zichtbeton, wordt verzacht in het eindontwerp met metselwerk.

1, 2 VIOE, Brussel

3, 4 Foto Alfons De Belder – VIOE, Brussel

Het plan heeft de vorm van een 'reuzenschelp' of superellips, die Braem als de 'de primaire vorm in het heeal' benoemt. Een groei-metafoor spreekt verder uit het foetusvormige plan en in kolommen met de vorm van de DNA-structuur. De vier elementen zijn weerspiegeld in de koepels (lucht), de vloer (aarde), de haard (vuur) en de verdwenen fontein (water).

5, 6 AAM, Brussel

7 Foto Kris Vandevorst – VIOE, Brussel

Braem streeft naar een gevarieerde en aangename ervaring van personeel en bezoeker. Openheid wisselt af met intieme hoekjes, zoals de halfzwevende 'vertelschelp'. Gevarieerde texturen, vormen en materialen sluiten naadloos op elkaar aan. Zowel Braems uitwerking in het ontwerp als de eigenlijke uitvoering getuigen van ambachtelijke precisie.

8, 9 Foto Alfons De Belder – VIOE, Brussel

10 VIOE, Brussel

14. ADMINISTRATIE- EN RECTORAATSGEBOUW VUB, BRUSSEL 1971-1976

De opdracht voor het meest prestigieuze gebouw bij de uitbouw van de Vrije Universiteit Brussel gaat naar Renaat Braem. Het Administratie- en rectoraatsgebouw huisvest de centrale administratie en de top van de universiteit en fungeert tegelijk als uithangbord. Braem ziet sterke gelijkenissen tussen zijn eigen ideologie en de missie van een vrijdenkende universiteit en start vanaf 1971 met veel enthousiasme aan de ontwerpschetsen. Tot zijn ontgoocheling moet hij zijn voorstellen reduceren door budgettaire beperkingen. Zes cirkelvormige torens rond een eveneens cirkelvormige centrale aula brengt Braem uiteindelijk terug tot één ellipsvormig volume met een sculpturale luifel. De vijver die het gebouw zou omgeven, wordt niet uitgevoerd.

Braem streeft naar een synthese van de kunsten die de symboliek van het gebouw moet uitdragen. Voor het merendeel van zijn kunstintegratie zijn echter geen middelen. Wel komen er door Braem ontworpen motieven op de opkrullende luifel boven de toegang. De veelkleurige wandschilderingen brengt hij uiteindelijk eigenhandig aan op de kern van de ellips.

F. MAQUETTE

AAM, Brussel

De cirkelvorm van de eerste voorstellen ligt in de lijn van Braems evolutie naar een meer organische, biomorfe vormgeving en dient ook ter contrast met de overige meer traditionele bouwvolumes op de campus. In een tweede fase grijpt Braem naar de ellipsvorm die als 'symbolische vorm die aansluit bij de meest primaire wetenschappelijke waarheid...'.
1, 2 VIOE, Brussel

De ellips als één van de basisvormen in de natuur komt ook terug in Braems woningontwerpen. Hij laadt de vorm op met symbolische betekenissen. Twee betonnen kokers voor de verticale circulatie dragen de constructie. Dit laat landschapsbureaus toe en flexibiliteit in de inrichting, op maat van de snel veranderende structuren van de universiteitsadministratie.

3 Foto Kris Vandevorst - VIOE, Brussel

4, 5 VIOE, Brussel

De muurschilderingen die Braem samen met zijn vrouw Elza Severin, medewerker Jan Willems en kunstenaar Ruperto Urzua aanbrengt op de betonnen kern, vormen een 500 meter doorlopend verhaal van beneden tot boven. Beginnend bij de energie, volgens Braem de basis van de kosmos en de aarde, eindigt de vijfde verdieping met het doel van alle kosmisch streven: de vrije mens in een vrije gemeenschap.

6 VIOE, Brussel

7 Foto Kris Vandevorst – VIOE, Brussel

FUNCTIONALISME

De eerste woningen van Braem vormen een breuk met het negentiende-eeuwse wonen, maar ook met de populaire art deco van de jaren 1920. Braem tracht het wonen zuiver functioneel te benaderen. Kenmerkend voor deze eerste realisaties zijn een compacte planvorming en een Corbusiaans modernisme met typische grote bandvormige raamopeningen, puristisch materiaalgebruik, primaire kleuren en een strakke gevelcompositie. Ondanks de modernistische ambities blijft het grondplan van de allereerste projecten, die Braem uitvoert met zijn partner Marcel Segers, nog erg conventioneel. Het is pas in de woning Janssens dat het modernistische idioom ook gepaard gaat met een vooruitstrevende indeling van de ruimte in de woning. Een tiental jaren later zal hij met Jul De Roover een dubbelwoning ontwerpen in Deurne (De Martelaere-Brewaeyts). Deze woning toont het functionalisme dat Braem intussen uitermate beheerst en introduceert een meer organische benadering van de ruimte.

Van Spaendonk, Berchem

1932-1933, 1938

Het gebouw bevat twee identieke woningen die op elkaar zijn gestapeld. De grafische prent voor de woning drukt duidelijk de modernistische aspiraties uit van Braem: de accentuering van het vlak door primaire kleuren, de pilotis, het platte dak, de witte pleister en de horizontale bandramen.

1 AAM, Brussel

Himschoot, Deurne

1936

De rijwoning bevat een vrij klassieke indeling van de leefruimtes. Aan de inkomzone voorziet Braem de typische glasstenen, een kenmerk uit zijn debuutwerk. De gevel heeft een opmerkelijke textuur van roodbruine baksteen die in klamplagen is gemetseld. De asymmetrische opbouw vertoont een fijn lijnenspel en is sterk beïnvloed door Le Corbusiers gevoel voor compositie.

1, 2 Foto T'Felt – VIOE, Brussel

3 VIOE, Brussel

Baré, Wilrijk

1936-1937

Het brede perceel geeft Braem de vrijheid los te raken van een klassieke indeling. De centrale traphal wordt gedeeltelijk opengewerkt en scheidt meer ruimtelijkheid voor de ruimtes op de begane grond. De horizontale geleiding van de gevel, de pleister en de pastelleuren in het interieur getuigen van zijn Corbusiaanse benadering. De oorspronkelijke witte pleister

is intussen vervangen door groengrijze marmeren strips.

1 Bouwkunst & Wederopbouw, 1941

2 VIOE, Brussel

3 Foto Elke Hoornaert – VAI/CVAa, Antwerpen

Janssens, Deurne

1936-1938

Braem ontwikkelt een 'machine à habiter' met een grondoppervlakte van slechts 40 m². De voorgevel vertoont een variatie aan verschillende raamopeningen die op eerlijke wijze de functies onthullen achter de gevel en eveneens zorgen voor een speelse en asymmetrische compositie.

Braem wint de Prijs Van de Ven met deze woning, die ook wordt gepubliceerd in 'Das Grundrisswerk' van Otto Völckers, een Duits standaardwerk met typeplattengronden.

1, 2 Bâtir, 1938

De Martelaere-Brewaeyts, Deurne

1948-1950

De opdracht bestaat uit het ontwerp van een tweewoning met kunstenaarsatelier. Het beperkte budget en kleine oppervlakte van het perceel weerhouden Braem niet een woning te ontwerpen met een grote ruimtelijkheid. De gevelopbouw bestaat uit een skeletstructuur met grote glasvlakken en een plastisch vormgegeven erker. De schuine lijnen in het grondplan en het spel met niveauverschillen kondigen de organische benadering van het wonen aan dat Braem vanaf de jaren 1950 volop zal ontwikkelen.

1, 2 VIOE, Brussel

3 AAM, Brussel

4 Foto Francis Strauven

EXPERIMENT

In de late jaren 1950 groeit Braems aandacht voor de rationalisatie van het bouwproces. Hij gelooft dat seriereproductie, geïndustrialiseerde materialen en het moduleren van woonfuncties en bouwonderdelen de woonkwaliteit voor alle bevolkingsgroepen zal verbeteren. Deze ambities demonstreert hij voor het eerst met de 'Europese woning' op het Salon van het Modern Home dat gelijktijdig met Expo 58 loopt. Braem ontwerpt een woning met een geprefabriceerd constructiesysteem dat toelaat snel, goedkoop en duurzaam te bouwen. Dit vormt de aanleiding voor de concrete opgave van de woning Van de Vyvere. Hij construeert een compacte, brutalistische tweewoonst met een betonskelet en geprefabriceerde gevelpanelen.

Wanneer het Nationaal Bouwcentrum in Antwerpen wordt opgericht met Braem als voorzitter, gaat de Experimentele Werf van start. Dit onderzoeksforum legt de focus op eigentijdse materialen of bouwtechnieken. Braem ontwikkelt achtereenvolgens modelwoningen op basis van Durox-beton, Eternit-schokbeton en plastic. De publieke belangstelling voor de Durox-woning levert hem een aantal opdrachten op zoals de woning Gillis. De expertise die Braem opdoet met nieuwe materialen en technieken, geeft hem de nodige kennis om zijn biomorfe vormtaal verder te ontwikkelen.

Europese woning 1957-1958

De modelwoning wordt uitgevoerd in houtskeletbouw, met vloerelementen in spanbeton en zelfdragende sandwichpanelen in eterniet. Dit balkvormige volume is zo ontworpen dat het stapeling in de hoogte en clustering tot een stedenbouwkundig geheel mogelijk maakt.

1, 2 AAM, Brussel

Van de Vyvere, Antwerpen 1958-1960

Met dit ontwerp streeft Braem naar het 'naakte minimum' in planopbouw en bouwproces. De articulatie van het constructief betonskelet en de geprefabriceerde gevelplaten in wit kwartsbeton geven de woning een uitgesproken modulair en brutalistisch karakter.

1, 2 AAM, Brussel

3 Foto Elke Hoornaert – VAI/CVAa, Antwerpen

Durox-woning 1959-1960

Het oorspronkelijke concept is een 'huis zonder schoorsteen' met een verwarmings- en energiesysteem op elektriciteit. De Durox-woning is een constructie van geprefabriceerde elementen in cellenbeton dat in vijf dagen kan worden opgebouwd. Het experiment leidt hem naar een aantal concrete bouwopdrachten in Kontich en Heide-Kalmthout.

1 Foto Kris Vandevorst – VIOE, Brussel

Eternit-schokbeton 1960-1961

Met deze modelwoning toont Braem de nieuwe mogelijkheden aan van eterniet en asbestcement.

De wanden, vloer- en dakconstructie zijn opgebouwd uit lichte maar sterk isolerende sandwichpanelen gedragen door geprefabriceerde betonnen portaalspanen. De structuur en natuurlijke textuur van de materialen bepalen de vorm en esthetiek van het prototype.

1, 2 Foto Alfons De Belder – VIOE, Brussel

Gillis, Sint-Denijs-Westrem 1960-1962

Deze woning is gebaseerd op het Durox-principe. Wanneer de klant een druivenserre wil toevoegen aan het programma, krijgt het ontwerp een volledig nieuwe wending. De rationele, industriële esthetiek transformeert zicht tot een plastisch vormenspel met een accent op het expressieve beton.

1, 2 AAM, Brussel

Plastic-huis 1960

Braem gelooft dat plastic hét basismateriaal is waaruit men eender welke vorm kan creëren. Hij droomt van 'een nieuwe, doorschijnende, hel lichtende, diaphaankleurige, alle zwaarte overwinnende architectuur'. In het concept van het Plastic-huis drijft hij het gebruik van modulaire bouwelementen ver door. De woning wordt opgevat als een constructie uit geprefabriceerde gevelementen met venster, een universeel bouwelement voor wanden, vloeren en modulaire units voor keukens en sanitair.

1 VIOE, Brussel

2 AAM, Brussel

BIOMORF WONEN

Carlo De Roover, Zoersel

1941

In volle oorlogstijd krijgt Braem de kans om een vakantiewoning te ontwerpen. Een ruim terrein in de Kempense bossen vormt het decor voor zijn eerste experiment in de biomorfe architectuur. Hoewel zijn schetsen aanvankelijk getuigen van een erg functionele benadering, evolueert het ontwerp steeds meer naar vloeiende en organische vormen. De compactheid uit zijn beginjaren schuift Braem opzij voor een aaneenschakeling van losse volumes, een volumeconcept dat ruimtelijke relaties aangaat met de natuurlijke omgeving. Het witgeschilderde baksteenmetselwerk, de breuksteen voor het terras en het rijkelijke gebruik van hout getuigen van Braems zoeken naar een 'bodemverbonden' architectuur dat parallellen vertoont met Scandinavische tijdgenoten zoals Alvar Aalto.

1 AAM, Brussel

Landhuis in Brabant

1945

Het ontwerp van een landhuis is één van de denkbeeldige opdrachten van Braem tijdens de oorlogsjaren. Deze luwe periode in zijn architectuurpraktijk geven hem de ruimte om op zoek te gaan naar een persoonlijk idioom, los van het gangbare regionalisme uit die tijd. De plattegrond van de woning ontwikkelt zich spiraalvormig als een slakkenhuis. Dit driedimensionale concept rijgt de verschillende vertrekken organisch aan elkaar. De relaties tussen het interieur en exterieur en de plastische vormgeving zijn de ruimtelijke vertaling van het streven naar de eenheid tussen mens en natuur. Naast het gebruik van breuksteen en hout waagt Braem zich aan de toepassing van nieuwe materialen zoals glas en beton. (niet gerealiseerd)

1, 2 AAM, Brussel

Brauns, Kraainem

1950-1953

De woning Brauns vormt een doorbraak in Braems evolutie naar een meer expressieve en biomorfe architectuur. Het ontwerp is de neerslag van Braems gerijpte opvatting over de individuele woning: 'de schelp voor één familie, met daarbuiten het vreemde niet te beheersen, het vijandige geheel van natuurkrachten en ook van menselijke verlangens, behoeften en bedreigingen, waartegen we ons met wanden en daken zo goed mogelijk afschermen'. De zeshoekige plattegrond ontvouwt zich als een schelp rond een functionele centrale kern waaraan de verschillende ruimtes worden vastgehecht. Dit dynamische ruimteconcept zet zich volledig af

tegen de klassieke indeling van een conventionele woning. De functionaliteit van zijn debuutwerk verlaat Braem niet, maar wordt geïntegreerd in een organische vormgeving.

1 AAM, Brussel

2 Foto T'Felt – Stadsarchief Antwerpen

3 Foto T'Felt – VIOE, Brussel

Renaat Braem, Deurne

1953-1958

Tijdens het ontwerpproces voor zijn eigen huis maakt een organische architectuur gaandeweg plaats voor een uitgepuurde, functionalistische vormgeving. Binnen de richtlijnen van een halfopen bebouwing ontwerpt Braem een strak blokvormig volume, met oog voor detail, compositie en verhouding. Het dubbelhoge atelier met grote raamvlakken nestelt zich half verdiept onder het maaiveld met uitzicht op de tuin. Het centraal gelegen trappenhuis met zwevende trap laat het licht overvloedig binnenvloeien en vormt de spil van de 'promenade architecturale' met een spel van wisselende perspectieven, verrassende lichtinval en ruimtelijke belevingen. De bijzondere aandacht voor materialen, textuur en het kleurenpalet regelt de 'stemming' van de verschillende ruimtes. De woning is wellicht zijn meest persoonlijke creatie, waarin hij een rationeel schema koppelt aan de emotie van de ruimtelijke ervaring.

'Het hele huis is een poëtisch muziekstuk waarin verschillende ritmes dooreenklinken. Dat betekent dat als het lawaai in de straat stilvalt een ijle muziek in dit huis weerklinkt die gelukkig maakt, ook door de fundamentele geometrische schema's waar de vormen aan onderworpen zijn, verhoudingen die ook in de natuur heersen, o.a. de gulden snede. Het algemeen plan plooit zich naar een rationele levenswijze. Er zijn geen donkere hoeken, alles is met licht overgoten, men kan de hele dag de vaart van de wolken en de zon of 's nachts vanuit het bed het lichtspel van de maan op de wolken volgen en zich één voelen met de gang der uren en der seizoenen.'

1, 2, 3, 5, 8, 10 VIOE, Brussel

4, 6, 7, 9 Foto Oswald Pauwels – VIOE, Brussel

Van den Branden, Ranst

1958-1963

De plattegrond van de woning van Braem vrij conventioneel op. Hij richt zijn focus op de buitenschil waar hij zijn vormexpressie tot uiting kan brengen. In de lijn van de boogvormige dakschil die overgaat in de draagstructuur van het balkon, zijn de contouren herkenbaar van een nautiluschelp. Het geborgen karakter van de schelpvorm, het biomorfe idioom en de inplanting in een kunstmatig aangelegde helling verwezenlijken zijn ideaal van een architectuur als het verlengstuk van de natuur. Het gebruik van

gebouchardeerd zichtbeton maakt zijn intrede en luidt het 'brutalisme' in van Braems latere oeuvre.

1 VIOE, Brussel

2, 3 AAM, Brussel

4, 5 Foto Tim Van de Velde / OWI

Brauns-Brants, Overijse

1965-1968

In de jaren 1960 zal Braem zijn biomorfe architectuur tot volle ontplooiing brengen. Met het ontwerp van deze woning verzoent hij een helder en compact organisatieschema met een eenvoudig constructieprincipe en een biomorfe vormtaal. De vloeiende lijnen van de trapeziumvormige steunberen doen het gebouw opstuwen uit de omgeving. Het schuin oplopende dakschild opent de woning naar de tuinzijde en introduceert extra ruimte op een duplex. Hij laat de textuur van de materialen, waaronder hout, beton en baksteen, zichtbaar. Zoals bij andere projecten in een biomorf idioom geeft dit een bijzonder tactiel karakter aan zijn architectuur.

1-3 AAM, Brussel

4, 5 Foto Kris Vandevorst – VIOE, Brussel

Alsteens, Overijse

1966-1969

Met het ontwerp van de woning Alsteens krijgt Braem een 'gedroomde opgave voor een gedroomde klant'. Aan de rand van een uitgestrekt bosgebied construeert hij een driedig volume dat gesteund door trapeziumvormige scheimuren verrijst uit de natuurlijke plooien van het landschap. Braem puurt de woning uit tot een oervorm van het wonen. Rond de sculpturale gemetselde haard ontwikkelt de woning zich als een schelp die zich opent naar de omringende natuur. Met een uitgekiende precisie bepaalt hij de lichtinval en kiest hij natuurlijke materialen met een uitgesproken textuur. Het krachtige gebaar van deze expressieve, brutalistische architectuur behoort ongetwijfeld tot de hoogtepunten van Braems oeuvre.

1, 3 AAM, Brussel

2 VIOE, Brussel

4-6 Foto Alfons De Belder – VIOE, Brussel

Van Humbeeck, Buggenhout

1966-1970

De organische samenhang die Braem bereikt met deze woning is een vervolmaking van zijn architectuurideaal. Hij beschouwt de woning als 'deel van de natuur en door de mens aangepast aan zijn eigen wezen'. De basisvorm van de woning is een ellipsoïde, één van de meest primaire volumes in de natuur. Over het concept van de compacte en monolithische

cocon zegt Braem naar verluidt: 'Eigenlijk vind ik dat het huis een soort foetus is, een condensatie van leven in een zich naar buiten verdedigende vorm.' De gebogen lijnen in de plattegrond, het betonnen schaaldak en de ellipsvormige raamopeningen maken van de woning een plastisch vormgegeven sculptuur. Braem verklaarde dat het de meest poëtische woning is die hij ontworpen heeft.

1, 2 AAM, Brussel

3, 4 Privécollectie

5-7 Foto Kris Vandevorst – VIOE, Brussel

Vermijlen, Hemiksem

1968-1971

Deze eengezinswoning met praktijkruimte is één van de weinige realisaties van Braems biomorfe architectuur binnen het strikte kader van een halfopen bebouwing. De eerste schetsen getuigen van een frivole plastische vormgeving, maar gaandeweg ontwikkelt zich een meer ingetogen functionele benadering. De woning bestaat uit een stapeling van ellipsvormige volumes die op elk niveau terugspringen ten voordele van ruime dakterrassen. De gelijkvloerse verdieping huisvest de praktijkruimte met een eigen inkompartij. Via een centrale ellipsvormige trap worden de leefruimtes op hoger gelegen verdiepingen ontsloten. Het bakstenen metselwerk en de gebogen ringbalken in zichtbeton geven de woning een robuust brutalistisch karakter.

1-3 AAM, Brussel

4 Foto Jo Braeken – VIOE, Brussel

Van Hoecke, Elversele

1972-1977

Het 'buikvormige' en weidse terrein inspireert Braem tot het ontwerp van een laag uitgestrekt volume met een gebogen dakconstructie bestaande uit een zevental tongewelven. De heldere structuur bepaalt de indeling van de woning en biedt flexibiliteit voor toekomstige uitbreiding. Braem voorziet een gelijkaardig tongewelf op het dak dat licht trekt in het centrum van de woning en zicht biedt op de wolken. De ritmiek van het golvende dak, de aandacht voor details zoals de waterspuwers, de boogvormige tuinmuren, de slanke schoorstenen, de witte kleurzetting van baksteen en beton geven de woning een plastisch voorkomen dat inspeelt op het landschap.

1 VIOE, Brussel

2, 3 AAM, Brussel

4 Foto Alfons De Belder – VIOE, Brussel

ANJA VAN EETVELDT & MAURICE NIJHUIS

'BRAEM WENST U DE VERBEELDING AAN DE MACHT EN BOMEN OVERAL'

De Antwerpse fotografen Anja Van Eetveldt (1969) en Maurice Nijhuis (1969), beiden opgeleid aan de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten in Antwerpen, zijn al langer geïnteresseerd in architectuur van de jaren vijftig en zestig uit de vorige eeuw. Het oeuvre van Renaat Braem fascineerde hen in die mate dat zij besloten het aan een beeldonderzoek te onderwerpen. De typische uitgangspunten van de modernistische architectuur en de stedenbouwkundige visies met hoogbouw in parklandschappen, de constructiemethoden zoals bouwblokken op pilotis, nieuwe prefabmaterialen zoals beton en pvc maken het onderwerp van de foto's uit. Uit die concrete en soms gedateerde erfenis valt tegelijk een tijdloos kenmerk van architectuur op. Het spel en de poëzie van licht, schaduw, kleur en textuur is ook in elk gebouw van Renaat Braem een thema. Dit weten de fotografen op een treffende wijze weer te geven. Braem hechtte ook bijzonder belang aan de relatie tussen de natuur en de architectuur. Ook dat is merkbaar: de bomen die hij ons indertijd toewens- te, staan er vandaag nog.

De tentoonstelling kwam mede tot stand dankzij de steun en medewerking van:

- Katrien Vandermarliere (VAi), Veerle Vermeyen (deSingel) en Elke Hoornaert (CVAa)
- ONLINE supplies, Kortrijk
- IMAGE PRO Photolab, Ekeren
- Jacques & Simonne

MEER BRAEM?

www.braem2010.be

In 2010 zou de spraakmakende architect Renaat Braem 100 geworden zijn. Samen met verschillende partners grijpen het Vlaams Architectuurinstituut (VAi) en het Centrum Vlaamse Architectuurarchieven (CVAa) deze verjaardag aan voor evenementenprogramma rond zijn figuur en oeuvre. Naast de tentoonstelling Renaat Braem 1910 2010, realiseerden VAI en CVAa in samenwerking met stad Antwerpen ook een Braem-architectuurroute en een postkaartenreeks. Het CVAa geeft 'Het lelijkste land ter wereld' heruit (ASP Editions, 2010) en VAI maakte een educatieve brochure samen met VIOE en Middelheimmuseum. Daarnaast vinden allereerste activiteiten plaats tijdens het Braemjaar, georganiseerd door lokale besturen, architectuurverenigingen en organisaties in Antwerpen en in andere steden. Alle evenementen zijn gebundeld in een handige kalender op www.braem2010.be.

RONDLEIDINGEN

VAi en CVAa bieden rondleidingen aan voor groepen in de tentoonstelling Renaat Braem 1910 2010. Reserveren kan via deSingel op 03 248 28 28. (ticket 5 €; rondleiding 60 €)

EDUCATIEF PAKKET

Het VAI, het VIOE en het Middelheimmuseum stelden een educatieve brochure samen rond Braem, om jongeren uit de derde graad secundair onderwijs kennis te laten maken met de architectuur van Renaat Braem. Aan de hand van de brochure kunnen klassen en hun leerkracht een bezoek brengen aan vier bekende realisaties van Braem in het Antwerpse: het Renaat Braem Huis, het Administratief Centrum of de 'Politietoren', het Middelheimpaviljoen en de woonwijk Kiel.
<http://www.braem2010.be/educatie>

BOEKEN

'Renaat Braem (1910-2001). Architect', Jo Braeken (red.), VIOE en ASA Publishers, Brussel, 2010. ISBN 978 94 6117 004 0.
Te bestellen via www.aspeditions.be.

Renaat Braem, 'Het lelijkste land ter wereld', CVAa en ASP Editions, Brussel, 2010. ISBN 978 90 5487 786 8.
Te bestellen via www.vai.be (publicaties).

WWW.BRAEM2010.BE

COLOFON

Productie : Centrum Vlaamse Architectuurarchieven (CVAa) / Vlaams Architectuurinstituut (VAi)

Co-productie: deSingel internationale kunstcampus, Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (VIOE), Archives d'Architecture Moderne (AAM), Stad Antwerpen

Algemene coördinatie tentoonstelling: Sofie De Caigny (CVAa), Katrien Vandermarliere (VAi)

Curatoren tentoonstelling: Sofie De Caigny (CVAa), Elke Hoornaert (CVAa), Katrien Vandermarliere (VAi)

Projectleiding Braem 1910 2010: Elke Hoornaert (CVAa)

Projectteam Braem 1910 2010: Annelies Nevejans (CVAa), Ellen Van Impe (CVAa)

Wetenschappelijk onderzoek tentoonstelling: Coördinatie VIOE, onderzoekers: Jo Braeken (VIOE), Sarah Depestel (VIOE), Fredie Floré (UGent/VU Amsterdam), Stefan Goossens (Artesis Hogeschool), Leen Meganck (VIOE), Michael Ryckewaert (KULeuven), Els Spitaels (Artesis Hogeschool), Sven Sterken (WENK), Francis Strauven, Karina Van Herck (VIOE), Eva Van Regenmortel (VIOE)

Wetenschappelijk comité: Jo Braeken (VIOE), Thomas Coomans (KU-Leuven), Sofie De Caigny (CVAa), Fredie Floré (UGent/VU Amsterdam), Michael Ryckewaert (KULeuven), Els Spitaels (Artesis Hogeschool), Sven Sterken (WENK), Francis Strauven, Karina Van Herck (VIOE), Linda Van Santvoort (UGent)

Communicatie Braem 1910 2010: Tine Verschaeve (VAi/CVAa)

Ruimtelijke vormgeving tentoonstelling: Heimat (Pieter Boons, Jeroen Verrecht)

Grafische vormgeving tentoonstelling: Dear Reader (Marie Sledsens)

Scans en fotografie Braem 1910 2010: VIOE (Kris Vandevorst, Hans Denis), AAM, Anja Van Eetveldt & Maurice Nijhuis

Productie reproducties: Goedhart Repro

Film en videobewerking: Movies I Like (Benny Vandendriessche)

Beeldcorrecties: Els Vanden Meersch

Opbouw en inrichting tentoonstelling: Technische medewerkers deSingel o.l.v. Veerle Vermeyen. Opbouw ellips: Monkey Business

Onze speciale dank gaat uit naar Jo Braeken (VIOE), Jerry Aerts (deSingel, algemeen directeur), Sonja Vanblaere (VIOE, administrateur-generaal), Liliane Liessens (AAM), Karina Van Herck (VIOE), Francis Strauven, Michael Ryckewaert (KULeuven), het Team Stadsbouwmeester Antwerpen en alle medewerkers van het VIOE en van de stad Antwerpen die betrokken zijn bij de realisatie van Braem 1910 2010.

Voor het ter beschikking stellen van historisch materiaal wensen wij uitdrukkelijk volgende instellingen en personen te danken: VIOE, AAM, familie Van Humbeeck, Francis Strauven, Middelheimmuseum, Stadsarchief Antwerpen, VRT, Woonhaven Antwerpen.

Met de steun van de Vlaamse Gemeenschap en de Stad Antwerpen en de structurele sponsors van het VAi: Goedhart Repro en Armstrong Plafonds.

Mediapartners Braem 1910 2010: Uit in Vlaanderen, Klara, Cobra

RENAAT BRAEM

1910 2010

Renaat Braem (1910-2001) is considered to be one of the most important twentieth-century Belgian architects. His legacy includes a series of striking and sometimes controversial buildings, but as a writer, critic and teacher he is equally relevant. The expressiveness of Braem's architecture, his commitment to social housing and his fiery penmanship still surprise today's readers. The contemporary relevance of his spatial analyses, the meticulous use of materials and the sculptural visual language of his architecture constitute the starting point for this exhibition.

At a young age Braem's versatile and committed personality was already evident; he developed a strong ideology about the relationship between the use of space and society. In the frame of his training at the Royal Academy of Fine Arts in Antwerp Braem became convinced that architecture and urban planning should liberate man. For his graduation project at the National Higher Institute of Fine Arts in Antwerp Braem designed the Lijnstad (Linear City, 1934), in which he seamlessly connected socialism, emancipation, modernism and a plan-based use of space. Braem dreamt of a classless society. To him architecture and urban planning were the tools of choice to achieve this utopia: a rational and functionalist architecture must free man from his unhealthy lifestyle in the historic city.

After Braem showed his design for the Linear City to Le Corbusier he was hired as a trainee in his Paris studio. He was impressed by Le Corbusier's sense of shape and the expressiveness of his architecture. The master introduced him to the international network of modernist architects, CIAM (Congrès Internationaux d'Architecture Moderne), where Braem's principles about collectivity as the cornerstone of a new social and spatial model were confirmed.

After the Second World War Braem remained true to his ideology. He built the social housing complex in Antwerp's Kiel district (1951-1954, 1956-1958) among others, which is internationally considered to be one of the best examples of post-war modernist social housing. The Kiel project led to other contracts for similar projects in Boom, Leuven, Laken and Deurne. All these designs reflect a quest to strike the right balance between collectivity and the individual, whereby Braem invariably integrated community facilities and the public domain in a park landscape. Braem spent his whole life working to create an integrated vision for better spatial planning for Belgium, which resulted in a proposal for the Stad België (City of Belgium), which is better known as the Bandstad (Belgian Band City, 1964).

Braem's buildings are often at odds with their surroundings as a result of the strong ideology which underpins his architecture. This tension still colours the perception of his highly modernist architecture, especially in the historic city, as is the case with the Administratief Centrum Antwerpen in Oudaan (the 'Police Tower', 1950-1967). This was designed by Braem in order to reconstitute the city centre as a 'civic core' to the community, but it was done with little respect for the city's historic fabric. In other locations his approach to the difficult context of the historic urban fabric is more delicate. The Kindertuin, a kindergarten with lots of natural light, designed in function of children in the densely populated neighbourhood around Sint-Jansplein, Antwerp, even today constitutes a powerful injection which contributes to the district's viability.

Early on in his career Braem already suggested that architecture had to express man's relation to nature. This ideal was reflected in his approach to architecture as sculpture and his ambition to achieve the ultimate integration of art and nature. The emphasis of his early years on a functionalism which relied to a certain extent on Le Corbusier's work, and subsequently on experimenting with new materials and techniques gave him the expertise to fully develop his organic architecture. Projects such as the Middelheim Pavilion (1963-1973) in Antwerp, the Rectorate building of the Vrije Universiteit Brussel (1971-1976) and the Municipal Library of Schooten (1968-1974) bear testimony to his search for a synthesis between form, function and construction. The apotheosis of this quest is found in his individual dwellings, where he promotes biomorphic living. An impressive list of individual dwellings was the result of Braem's traditional method, both on the drawing board and on the construction site. Braem's master touch is evident in the careful harmonization of materials, colours, natural light and shapes so that the dwellings act as a shell for the persons who commissioned them.

SKETCH BOOKS / FILM

A. SKETCH BOOKS

Travels to Greece, Spain, Egypt, Morocco, Mexico, Japan, India and Nepal fuelled Braem's search for the relation between culture, nature, architecture and man. His sketches highlight the inspirational force that emanated from foreign cultures.

1-6 Hellas, Italy, Nepal, India - AAM, Brussels

B & G. FILM RENAAT BRAEM

In the film, 'Renaat Braem Architect Urbanist' Ludo Simons has an extensive discussion with the seventy-year old architect. The interview is interspersed with images of Braem's projects.

BRT, Curriculum programme, broadcast on 18 January 1980

© VRT (Flemish Public Broadcaster) Image Archive

UTOPIA

1. LIJNSTAD | LINEAR CITY 1934

At the age of 24, Braem analysed the development of 'produksie-kultuur-kunst' (production-culture-art) in a historic-materialistic overview from prehistory to 1933. He concluded that the next phase was a classless society. Architecture and urban design had to anticipate this. They could liberate man from the existing repressive hierarchy and shape society in such a way that collectivization would be encouraged. Braem developed this vision in an urban planning project, his graduation project at the Antwerp National Higher Institute for Fine Arts.

For the Linear City Braem drew inspiration from examples from Russian plan ideology. The project tied in with a tradition of linear city models which were popular with Modernists before the Second World War, including his friend, Julien Schillemans. The Linear City expressed Braem's idea of liberated living as an instrument for a classless society. Living in green surroundings, within walking distance from industry, obliterates the contrast between city and countryside. At the same time, the rational linking of industries also offered benefits, among others in terms of efficiency and transport.

In 1934 Braem for the first time gave his definition of 'total architecture', which is much more than merely designing and shaping functions. Architecture has to organize the whole of society in a spatial manner. This is only possible by working methodically based on a synthesis of the arts.

1 AAM, Brussels

Braem situated the Linear City along the Albert Canal. The 100-km schematic city between the port of Antwerp and Liège was made up of six bands, 1) a transport zone with the canal and the railway, 2) an industrial zone, 3) a motorway, 4) a buffer zone with parks, 5) a residential zone and 6) an agricultural zone as open space.

2 AAM, Brussels

The Linear City connects various 'neighbourhood units' with one another, each with a centre with cultural facilities, such as a theatre, a concert hall or a cinema, sport facilities, a hospital and other public services. Braem elaborated an apartment building, theatre and youth hostel in more detail.

3 AAM, Brussels

In function of maximum sunlight the enormous apartment buildings have been arranged in endless series 300 metres apart. Each block is divided into 250 flats, which can accommodate two to six people. A double glass wall ensures climate control. Cooperatives assure central housekeeping services and are in charge of shared facilities. Each flat comes with a kitchen unit, which is linked to the central kitchen for the supply of meals.

4-6 AAM, Brussels

COLLECTIVITY AND THE INDIVIDUAL

2. CIAM

Braem's mentor Le Corbusier introduced him to CIAM (Congrès Internationaux d'Architecture Moderne) in 1937. The architects of this international network linked architecture with economics and politics. One of CIAM's spearheads was the functional city, which was based on a separation of housing, working, recreation, mobility and the historic parts of the city. Braem endorsed this principle as a cornerstone for his approach to urban design, but felt that the CIAM concept did not go far enough at social level. That is why he lobbied in favour of the incorporation of common land ownership in the conclusions of the 1937 congress. Braem would go on to design social housing projects as well as interventions in the historic city according to the CIAM principles for a functional city.

1-4 AAM, Brussels

3. KIEL, ANTWERP 1949-1958

Confronted with the slums in the city centre and the growing urban exodus the town council wished to commission new housing projects on the green edge of the city. In this frame S.M. Huisvesting-Antwerpen (social housing authority) commissioned Braem, in cooperation with Viktor Maeremans and Hendrik Maes, to design a 'neighbourhood unit' in the city's Kiel district according to the CIAM concept. Braem took advantage of this opportunity to realize his ideas about collective living as total architecture. The neighbourhood accommodates approx. 800 families, in three high-rise buildings (12 floors), six lower buildings (8 floors) and low-rise buildings in the centre. As 'social extensions of living' shops, a senior citizen's centre and green zone encourage a sense of community living in the neighbourhood. Braem's expressive architecture underscored this new housing ideal.

The Kiel project was enthusiastically received in Belgium and abroad in architecture publications as one of the purest examples of the CIAM ideal. The success of this project gave rise to several important community housing commissions for Braem over the next decades.

C. MODEL

Woonhaven, Antwerp

SOUND CLIP

Architectural historian Francis Strauven explains the origin and evolution of CIAM. Renaat Braem talks about the 'latent conflict' between the 'southerners' and the 'northerners' at CIAM congresses in which he participated from 1937 onwards.

RADIO 3, Dossier Drie programme, broadcast 1 January 1981

©VRT Word Archive, Brussels

Braem experimented with the situation of the buildings, in function of maximum sunlight and in order to create a common inner area. Like Le Corbusier he positioned the buildings on pilotis (reinforced concrete stilts), which promoted a sense of freedom and a view of nature. But this approach also had an important social significance for Braem: the common use of the land also symbolized the collective dimension of liberated living.

1 VIOE, Brussels

2 Photo Frank Philippi – VIOE, Brussels © SABAM Belgium 2010

3-5 AAM, Brussels

The apartment buildings have concrete carcasses, with pre-fabricated façade panels in dynamic colour compositions and open galleries as meeting places. These 'sky streets' are situated half a metre from the facades and four steps below the residences in order to maintain privacy and prevent people from looking into houses. Large windows make that 'residents would be able to enjoy the spectacle of the sun and clouds and follow the seasons thanks to the trees in the park.'

6 Photo Frank Philippi – VIOE, Brussels © SABAM Belgium 2010

7,8 AAM, Brussels

Depending on the household sizes Braem developed apartments with 1 to 3 bedrooms. The absence of load-bearing interior walls allowed Braem to examine the ideal distribution of space in the apartments. He opted in favour of duplex apartments, at the time a novel concept in Belgium, in order to give the inhabitants the feeling that they were living in their own house. Combined with the modern comfort the flats at the time were an attractive alternative to life in the non-sanitized city centre.

9 AAM, Brussels

The common spaces (entrance halls and stairwells, central boiler house, playground, etc.) in Braem's collective housing ideal were just as important as the houses themselves. With an eye for detail Braem designed the playground as part of the shared park. He developed a dynamic and

plastic design for the collective boiler house, the five shops, the social centre and the senior citizens centre.

10 AAM, Brussels

11 VIOE, Brussels

Nature, light and art have been carefully incorporated in the total architecture concept. Murals, sculptures, colour contrasts in the entrance halls, the organic shapes of the sculptural entrance doors and the details of the mailboxes expressed dynamism and optimism. Even the technical installations and pipelines play a role in this story and become part of a colourful composition: 'In Kiel heart and arteries will visibly function.'

12 Photo Kris Vandevorst – VIOE, Brussels

13, 14 Photo Frank Philippi – VIOE, Brussels © SABAM Belgium 2010

15 AAM, Brussels

16 VIOE, Brussels

4. SINT-MAARTENSDAL, LEUVEN 1955-1971

Together with Albert Moerkerke and Jan De Mol Braem was commissioned to design a high-rise neighbourhood in the city centre of Leuven. The project would become a quest for housing quality for 786 dwellings in a limited surface area. The estate was built in three stages between 1960 and 1971 and is made up of three high-rises and three double long buildings arranged symmetrically around a monumental axis.

Braem's ambition was to ensure abundant light, air, space and modern comfort in each housing unit. He experimented with building types, such as the hexagonal tower and the long block of duplex apartments in a fishbone pattern. The balconies of the apartments and the arrangement of the units in a fishbone pattern contributed to guaranteeing the necessary privacy for each housing unit. The complex became a traffic-free residential park with shared facilities. Sint-Maartensdal marks the transition to a more biomorphic design in Braem's work. A 45-metre broadcasting antenna was positioned on the main building, which would come to symbolize the neighbourhood and which contrasted with the nearby Catholic towers of the church and the university.

D. MODEL

AAM, Brussels

VIDEO CLIP

The Socialist mayor, Franz Tielemans, commissioned Braem to design

Sint-Maartensdal. The town council's aim was to remediate the old city centre and to stop families from leaving the city by offering affordable modern housing within the city limits. Upon the coalition change in 1959 several cuts were made to the budget for the collective program.

BRT, Medium programme, broadcast 28 February 1967

© VRT Image Archive, Brussels

A cafe and a restaurant on the roofs of the blocks, a social centre with a library, a kindergarden, playgrounds, a thermal station and garages were added to contribute to social life in the neighbourhood. As was often the case in the history of Belgian social housing, and much to Braem's annoyance, these facilities were never built.

1, 2 AAM, Brussels

3, 4 VIOE, Brussels

For the towers' shape and construction Braem drew inspiration from the plant world. The central concrete shaft functions much like a stem, which 'feeds' the leaves (the apartments). All the lines are concentrated in three vertical shafts, based on the analogy with a plant.

5 AAM, Brussels

According to Braem the ideal shape of a housing block should approach that of a circle as much as possible. A circle is most efficient because the least amount of space is lost and it also provides for the greatest possible amount of natural light. Braem stimulated a mixed social occupation of the neighbourhood by developing small apartments in the high-rise blocks and larger apartments in the long blocks

6, 7 Photo Anja Van Eetveldt & Maurice Nijhuis

8 AAM, Brussels

5. LILLO SATELLITE CITY 1957

For the hamlet, Lillo-Fort along the River Scheldt, Braem developed a satellite city for 8,000 inhabitants.

In so doing he provided an answer to the lack of housing facilities in the Antwerp port expansion plans. Braem could not surmise that the petrochemical industry would soon make living in this area impossible.

The satellite city confirms Braem's ideal of a classless society and his belief that architecture can liberate man. The design was in line with the most progressive urban design views of the era. Living in green surroundings, with a view of the River Scheldt, employment within cycling distance

and excellent access to the city centre thanks to the metro, a motorway and a heliport were the key principles of this satellite city. Braem also added a primary school, a technical school, an open-air swimming pool, a café and a hotel by the River Scheldt, a club house, shops and a museum among others, to stimulate community living.

(not built)

The walled fortress of Lillo with its pentagonal bastions formed the cornerstone of Braem's design. Each cluster comprises five identical residential towers. Between the housing clusters he retained agricultural land, thus obliterating the contrast between city and countryside.

1 VIOE, Brussels

Each of the housing blocks had thirty floors with 180 apartments. The organic expression of their six-lobed shape with sun terraces facing the River Scheldt was underscored by the chimneys and the ventilation ducts. The central space between the respective towers contained a kindergarden, a social centre and neighbourhood shops in a circular gallery.

2, 3 VIOE, Brussels

The satellite city is an excellent example of ecological intelligence. The towers have a double-sided exterior shell of rotating black and white Plexiglass panels, which can repel or attract sunlight. Next to this the climate is controlled thanks to the storage of hot air in winter and the circulation of cool air in the summer, requiring minimum energy thanks to the sculptural ventilation shafts on the roofs.

4 VIOE, Brussels

A typical feature of this modernist urban plan was the deliberate separation of traffic flows. Pedestrians moved at an elevated level while motorized vehicles circulated in lowered beds, which led to underground parking garages.

5 VIOE, Brussels

6. PARKWIJK, ANTWERP- LINKEROEVER (LEFT BANK) 1960-1961

In 1961 a competition was organised for the construction of a park district on Antwerp's Left Bank, in the Linkeroever district of the city, one of the biggest post-war housing projects. The difficult site, which is divided by the Waasland Tunnel, had been the subject of urban expansion plans since

the 1920. The best-known chapter in these plans is the competition of 1932-1933, in which such architects as Le Corbusier and Huib Hoste took part. The ambitious competition program comprised apartment buildings for 2,800 housing units for 9,000 dock workers and slum dwellers from the city. Other facilities included parking garages, a school, a meeting hall and events hall, a shopping centre and sports fields. Braem submitted a joint proposal with Frans Peeters, Louis Clymans and Jozef Fuyen. The design started from a modernist belief in the liberating force of architecture with a clear separation of motorized and pedestrian traffic, extensive standardization and prefabrication of a limited number of structural elements and the freeing up of common land by placing the apartment blocks on pilotis. The crow-stepped apartment blocks, which were based on the mastaba or 'temple-tower' provided each housing unit with individual outdoor space.

Braem designed nineteen Y-shaped blocks with sixteen floors each. The most important axis was the 'tunnel avenue' (Charles De Costerlaan) towards the Waasland Tunnel. By recessing the floors he succeeded in creating open terraces thus providing space for greenery in planters. On the higher floors these planters compensate for the lack of contact with the surrounding greenery.

1, 2 AAM, Brussels

The community facilities were distributed across the site and designed in function of walkers. The social centre and shopping centre with their monumental sculptures of Charles De Coster's Till Eulenspiegel and Nele form the heart of the neighbourhood.

3 AAM, Brussels

7. ARENA NEIGHBOURHOOD, DEURNE 1960-1972

The Arena neighbourhood was the last social housing project in Braem's career. Together with Octave De Koninckx he was commissioned to design this neighbourhood by the Tuinwijk housing authority of Deurne in 1960. The site for the garden estate was part of a disused fort of the mid-nineteenth-century belt of forts around Antwerp. From the 1940s onwards Braem was involved in the development of this area in Deurne, where, among others, he built a series of homes for World War II victims. The Arena hall, which Braem designed in 1955, would serve as a community centre in the new Arena district. The final plan provided for 249 housing units, significantly less than the original 911. As is the case with his other

designs for social housing estates, Braem in his original plan combines a number of centrally located high-rise blocks with lower apartment blocks on the edge of the site. His successive designs for the housing blocks were not implemented however.

An early plan for the site shows the planned apartment blocks, positioned around the Arena Hall. On the edges of the site he provided for bands with lower apartment blocks of maximum five levels. Braem devised a colourful market square in front of the Arena Hall and a shopping centre - a 'culture and trading centre' - as the heart of and gateway to the site.

1, 2 AAM, Brussels

Braem created different designs for initially four, and subsequently only two apartment blocks as construction for the lower apartment blocks on the edge of the site was ongoing. The housing authority did not build any of these. In the 1980s new, higher apartment blocks were built in the central green area, but these were not designed by Braem.

3-5 VIOE, Brussels

Braem elaborated a sculptural design for the facades and the integration of monumental sculptures in the residential blocks. Almost all the apartments in the Arena district face the green inner area, with one terrace per housing unit. The utility facilities are at the back of the buildings.

6 Photo Elke Hoornaert – VAI/CVAa, Antwerp

VISIONARY

8. CITY OF BELGIUM – BELGIUM BAND CITY 1964-1969

From the beginning of his career Braem had clear ideas about spatial development in Belgium. He used housing estates as an opportunity to realize something 'big and beautiful' in the 'ugliest country'. To Braem the housing estates were part of a bigger whole. He took this concept one step further in his designs for the satellite city in Lillo. The project constituted the cornerstone for the 'City of Belgium', a development model for the entire Belgian territory as a counterweight for the lack of spatial planning in the country.

His proposal referred to his Linear City (1934) and advocated 'total freedom through total order'. However radical the design may seem, Braem felt that it could be implemented: 'If it is possible to mobilize the energy and the materials for a trip to the moon and the extension of space as controlled by man to the entire solar system, then it also should be possible to organize our planet to a certain extent.' Although the proposal seems utopian for the time the linear development around infrastructure would become a reality in many towns across Flanders, albeit not necessarily in the manner that Braem envisaged. The principle as such was incorporated in the Flanders Spatial Structure Plan.

In a study into habitability Braem divided Belgium into three zones: a zone of 'repulsive ugliness', a zone of improvable banality and a zone which struck a balance between construction and agricultural land or forests. Braem's solution: list all public space and restore the natural surroundings through demolition. A comprehensive plan with new residential cores would finally lead to a 'new Belgium in a new Europe'. Infrastructure and industrial cores structured the new spatial scheme.

1-4 VIOE, Brussels

Infrastructure and architecture were integrated in one spatial model, the Band City, which floated above the landscape in one endless megastructure on 'pilotis'. Modernist residential cores in the shape of 'neighbourhood units' were linked to one another. In certain locations the Band City connected with the traditional residential cores. There the plan was to build low-rises in order to soften the transition. Braem and his assistant, Jan Willems, designed the Band City in great detail.

5 VIOE, Brussels

Residential units and collective facilities were plugged in into the megastructure. Circulation was possible thanks to futuristic looking elevators and skybridges. The residential units were appended to the inclined side and all had hanging gardens. Cultural infrastructure, schools and shops were situated beneath.

6, 7 VIOE, Brussels

8 AAM, Brussels

In the Band City Braem continued his search for a standard form of collective housing. He went even further as is evident from the flexible layout of the apartments, with fully prefabricated modules for the kitchen, bathroom, laundry, dressing or hobby room. For the rest of his life Braem continued to design different parts of the Band City.

9-16 AAM, Brussels

HISTORIC CITY

9. TURNHALS 1942

For the exhibition Stedebouw in Stad en Dorp (Urban Design in Cities and Villages) by the Antwerp Provincial Government, for which Braem was the artistic director, he designed the evolution of the imaginary Turnhals, a cross between Turnhout and Herentals. In seven drawings, which show the city from a bird's eye perspective, he gives an overview of its history from prehistory to a then distant 1999. Braem pointed out the impact of urban design on daily life and reacted against the cityscapes created by regionalist architects, which he deemed too static. He displayed a keen and nuanced understanding of the urban evolution, which, in every era, is the outcome of a dialectical process.

In 1942 Braem depicted the city and its contemporary problems, as he would do again in 1968 in 'Het lelijkste land ter wereld' (The Ugliest Country in the World): an unhealthy living environment as a result of the mix of housing and industry, ribbon development and a lack of open space. Braem's projection of Turnhals in 1999 shows an ideal vision of a city without slums and industry, the restoration of the historic city centre, a clear separation between home, work, traffic and recreation areas and carefully integrated modern architecture. In spite of this ideal Braem was not always as sensitive to the historic context of his buildings after the war.

- 1 Prehistory
  - 2 Roman era
  - 3 Early Middle Ages
  - 4 Late Middle Ages
  - 5 Beginning of the Industrial Revolution
  - 6 1942
  - 7 1999
- VIOE, Brussels

10. ADMINISTRATIVE CENTRE, ANTWERP 1950-1967

The prestigious commission for an administrative centre for all the municipal services was awarded to Renaat Braem and Maxime Wijnants. They

chose to add Jul De Roover to their team. Initially the commission was part of a bigger 'remediation plan' for the district between Oudaan and Grote Markt. Only the tallest block in the first project, from 1951, which comprised three buildings, was realized.

The implantation of the ACA signified a major intervention in the historic urban fabric: a nineteenth-century covered shopping gallery and indoor market were razed. Braem regularly made bold statements about what he felt was misguided respect for 'picturesque slums'. 'Obviously there are a number of conservative fools who think that the Administrative Centre is too heavy, too massive in comparison with its surroundings. That is the opinion of conservative minds who prefer to see people rot in their picturesque slums rather than witnessing something new in their city. [...] As a result the city continues to be an unhygienic, anti-rational, unsafe, ugly stone straightjacket!'

E. MODEL

AAM, Brussels

SOUND CLIP

Programme maker Frans Boenders and architectural historian Francis Strauven talk to Renaat Braem who says that he is sensitive to the charm of old cities. Nevertheless he thinks of the old city as a worn out concept. Strauven counters and defends the historic city as a valuable record of relationship and user patterns.

RADIO 3, Dossier Drie programme, broadcast 1 January 1981

© VRT Word Archive, Brussels

Extensive studies of the municipal services precede the plan. The concentration of the different services in one building has to improve the efficiency and accessibility of the administration. This is reflected in a compact high-rise with an underground car park. The horseshoe-shaped structure is replaced with a large square, which belongs to the community. The spatial concept reflects the idea of the 'civic core': positioning the civil community in the heart of the city.

1, 2, 4 VIOE, Brussels

3 AAM, Brussels

The building is a symbol of civic authority. The monumentality of the rigid and formal architecture enters into a dialogue with the other towers of the Antwerp skyline, namely the Boerentoren (KBC bank building) and the spire of the Cathedral of Our Lady. Only one tower was effectively built. This only served to increase the contrast with the historic city centre.

5 Photo Alfons De Belder – Van Laere, Zwijndrecht

6 Photo Kris Vandevorst – VIOE, Brussels

7 AAM, Brussels

In order to make the building as flexible as possible the architects opted in favour of a construction system with concrete pillars on the outside. This resulted in large open offices, which could be freely divided with moveable walls. The tall hexagonal pillars helped determine the building's aesthetics but also regulated natural light. The concrete sculptural awning at the entrance and the modified construction system on the top floors contributed to refining the building's top and bottom.

8-10 AAM, Brussels

11. KINDERTUIN, ANTWERP 1957 – 1972

Braem's aim was to create a healthy, light and pleasant learning environment for pre-schoolers in the impoverished working class neighbourhood around Sint-Jansplein with the Kindertuin, a commission from the City of Antwerp. Convinced of the psychological impact of architecture his aim was to emancipate working class youth with a non-traditional school building. Braem explicitly rejected the existing school architecture, which he deemed to be oppressive. He designed a playful and receptive building, tailored to the children who would go to school in it.

Braem dealt with the difficulties of the site, which was completely enclosed, in an ingenious manner. His creative solutions included a central patio garden and a terrace. A number of preliminary designs show how he drew on his formal experiments of the war years. A more organic approach to architecture was gradually emerging.

The final plan dates from 1959-1960, in cooperation with Gui J. Nolf, who had been assigned to Braem as a partner. The art work, 'De Tovertuin' by artist Jacques Weemaels, made up of colourful tiles on the blank wall of the courtyard, was created in 1972.

In the designs for the façade a recessed entrance, V or Y-shaped pillars which support the first floor, large glass windows and flagpoles are constants. The façade symbolizes an open school. Braem experimented with the diagonal situation of the five classrooms in a serrated fan shape on one side of the site in order to create as much outdoor space as possible and to attract light into the classrooms.

1-3 AAM, Brussels

Braem opted in favour of undulating bearing walls, curved shell roofs and a sculptural stairway construction, elements which also return in his later works. The gabled roof structure provides for additional light while the broad overhang of the roofs also serves as a sunshade. The curved shapes, however, were attenuated somewhat in the project's final design.

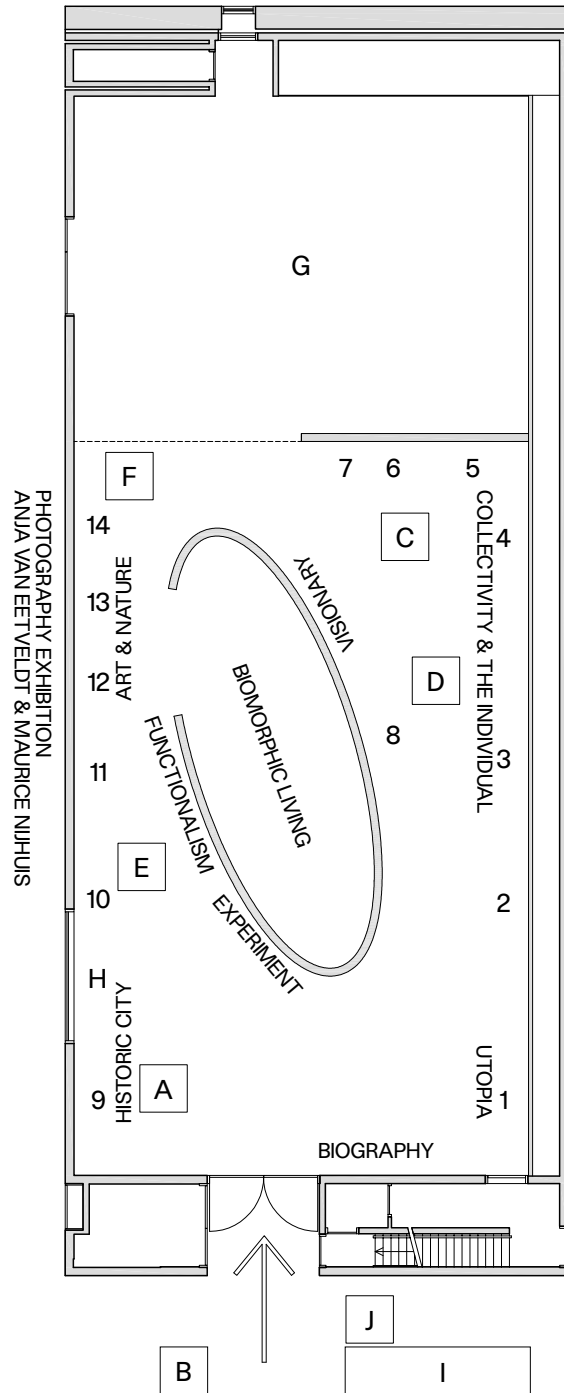
5, 6 AAM, Brussels

7 Photo Anja Van Eetveldt & Maurice Nijhuis

Braem tried to attract as much light as possible with the large windows in this difficult parcel. Child-friendly materials and furniture – low fixed benches, colourful linoleum for the floors, built-in glass display cases at children's height – received a lot of attention. Every classroom was equipped with a circular pavilion with toilets.

8-11 AAM, Brussels

12 Photo Anja Van Eetveldt & Maurice Nijhuis

UTOPIA

1. Linear City

COLLECTIVITY & THE INDIVIDUAL

2. CIAM
3. Kiel
4. Sint-Maartensdal
5. Lillo
6. Parkwijk
7. Arenawijk

VISIONARY

8. City of Belgium – Belgium Band City

HISTORIC CITY

9. Turnhals
10. Administrative Centre Antwerp (ACA)
11. Kindertuin

ART & NATURE

12. Middelheim Pavilion
13. Library Schoten
14. Rectorate VUB

FUNCTIONALISM

EXPERIMENT

BIOMORPHIC LIVING

- A. Sketch books
- B. Film Renaat Braem
- C. Model Kiel + sound clip CIAM
- D. Model + video clip Sint-Maartensdal
- E. Model + sound clip ACA
- F. Model VUB
- G. Film Renaat Braem
- H. Portrait of Renaat Braem
- I. Ticket & book stand
- J. Results Competition for Ideas: 'Renaat Braem 1910-2010'

ART AND NATURE

12. MIDDELHEIM PAVILION, ANTWERP 1963-1973

Braem considered the Middelheim Pavilion to be one of his most successful creations. The Middelheim Park was inaugurated in 1951 as an open-air museum for contemporary sculpture. After a number of temporary exhibition pavilions it was decided in 1963 to build a permanent home for vulnerable sculptures. Braem designed various projects of varying dimensions and in two different locations in the park. He finally received the commission in 1968.

Braem's search for an organic coherence between the park landscape, the building and its function to showcase art is obvious in the preliminary designs as well as in the final result. The plastic and flowing form of the pavilion was partly determined by its position between a number of old trees, which Braem wished to spare. In addition to the successful symbiosis between art and nature Braem also succeeded in finding sophisticated solutions for a coherence between form, construction and function.

The integration of art and architecture in the surrounding nature is one of Braem's most important aspirations in the Middelheim Pavilion, as is evident, among others, from the curved shape of the floor plan. The patio at the entrance was designed as a welcoming gesture to visitors and succeeds in creating a smooth transition between the indoors and the outdoors. Braem also created curves in the park in order to connect the building with its surroundings.

1, 3 VIOE, Brussels

2 Photo Kris Vandevorst – VIOE, Brussels

Braem's quest for the right natural light for an exhibition space for sculpture led him to design a sophisticated roof structure. Skylights at various distances are half covered in order to ensure that reflected light flows into the pavilion in an optimal manner.

4, 5, 7 VIOE, Brussels

6 Photo Michel Wuyts – Middelheim Museum

The development of buttresses, gargoyles and awnings for the skylights illustrate Braem's ambition to create a synthesis between form, function and construction. Constructive elements, such as the buttresses, are not hidden. They are developed in conjunction with their function and accor-

ding to the formal choices and curves that are characteristic of the entire building. The wooden doors are sculpted, their shape is inspired by nature itself.

8-10 VIOE, Brussels

13. MUNICIPAL LIBRARY, SCHOTEN 1968-1974

In 1958 Braem was appointed, together with Piet Janssens to build a new library in Schoten. He hoped to offer an alternative with his design for the cliché of the library as a musty book repository. With abundant natural light, among others, through polyester light cones on the roof, colour and organic areas Braem invested heavily in the psychological force of architecture. The result was the highlight of his biomorphic architecture.

The building is a functional sculpture with curves and undulating lines, as far as the floor plan and inside and outside walls are concerned. Braem justified the fluid aspect of the building as starting 'from inspiration, the desire for expression, fantasy, free will, virtuoso technique, individuality before discipline, or, artistically speaking, from poetry' and linked this with Taoism.

Such an intact realisation, whereby the final design was implemented rather faithfully, is exceptional in Braem's body of work and in the library context. Municipalities were only encouraged to open their own accredited public library from 1978.

The parcel is situated across from a neo-Gothic church whose traditional alternating stone bands (speklagen or brick with natural stone) are echoed in Braem's choice in favour of concrete bands with a brick infill. In the course of the design process functions and spatial interpretations tend to shift. The initially rougher finish, with glass and exposed concrete is mitigated in the final design with masonry.

1, 2 VIOE, Brussels

3, 4 Photo Alfons De Belder – VIOE, Brussels

The plan is shaped like a 'giant shell' or super-ellipse, which Braem considers the 'primary form in the universe'. A growth metaphor is expressed elsewhere in the design in the foetal shape of the floor plan and in the columns, which are shaped like DNA structure. The four elements are reflected in the domes (air), the floor (earth), the hearth (fire) and the fountain (water), which was eliminated.

5, 6 AAM, Brussels

7 Photo Kris Vandevorst – VIOE, Brussels

Braem strives to create a varied and pleasant experience for the library's personnel and visitors. Openness is alternated with intimate corners, such as the semi-floating 'story-telling shell'. Varied textures, shapes and materials tie in with one another seamlessly. Braem's detailing in the design and the design's final implementation both bear testimony to traditional craftsmanship.

8, 9 Photo Alfons De Belder – VIOE, Brussels

10 VIOE, Brussels

14. ADMINISTRATION AND RECTORATE BUILDING VUB, BRUSSELS 1971-1976

The commission for the most prestigious building in the development of the Vrije Universiteit Brussel went to Renaat Braem. The Administration and Rectorate Building housed the central administration and the university's rectorate and at the same served as a symbol. Braem saw strong similarities between his own ideology and the mission of a liberal university and from 1971 onwards started working on the sketches for his design with great enthusiasm. To his disappointment he was asked to reduce his proposals due to budgetary constraints. Six circular towers around a circular aula magna were reduced by Braem to one elliptical volume with a sculptural awning. The lake, which was supposed to surround the building, was not executed.

Braem's aim was a synthesis of the arts, designed to promote the building's symbolism. There were, however, no resources for the majority of his art integration. Braem did however design motifs for the curling awning above the entrance. He finally painted the multicoloured murals himself on the core of the ellipse.

F. MODEL

AAM, Brussels

The circular shape of the first proposals is in line with Braem's evolution towards a more organic, biomorphic design and also served to contrast with the other, more traditional building volumes on campus. In a second phase Braem chose the ellipse, which as a 'symbolic shape ties in with the most primary scientific truth...'

1, 2 VIOE, Brussels

The ellipse as one of the basic shapes in nature is also evident in Braem's designs for private dwellings. He infuses this shape with symbolic meanings. Two concrete shafts for the vertical circulation bear the construction. This allows for landscape offices and flexibility in terms of the building's layout, tailored in function of the rapidly changing structures of the university's administration.

3 Photo Kris Vandevorst - VIOE, Brussels

4, 5 VIOE, Brussels

The murals, which Braem created together with his wife, Elza Severin, his assistant Jan Willems and artist Ruperto Urzua on the concrete core, constitute a 500-metre ongoing narrative to be read from top to bottom. Starting from energy, according to Braem the cornerstone of the cosmos and of earth, the fifth floor ends with the aim of all cosmic ambitions: a free man in a free society.

6 VIOE, Brussels

7 Photo Kris Vandevorst – VIOE, Brussels

FUNCTIONALISM

Braem's first private dwellings marked a rupture with nineteenth-century living but also with the popular Art Deco of the 1920s. Braem tried to approach living from a purely functional angle.

A typical feature of these first projects are a compact plan and a Modernism, that is reminiscent of Le Corbusier, with large band-shaped window openings, purist material use, primary colours and a very severe facade composition. In spite of his modernist ambitions the floor plan of the very first projects, which Braem implements together with his partner, Marcel Segers, is still very conventional. The modernist idiom is finally paired with a progressive division of the space in the dwelling in the Janssens house. A decade later Braem designed a double house, together with Jul De Roover in Deurne (De Martelaere-Brewaey's). This dwelling exemplifies the functionalism which Braem had mastered by then and introduces a more organic approach to space.

Van Spaendonk, Berchem

1932-1933, 1938

The building comprises two identical dwellings, which have been stacked on to one another. The design clearly expresses Braem's modernist ambitions: the emphasis of the plane with primary colours, the pilotis, the flat roof, the white plaster and the horizontal band windows.

1 AAM, Brussels

Himschoot, Deurne

1936

This terraced house has a fairly traditional division of the living areas. In the entrance zone Braem uses his typical glass stones, a characteristic of his early work. The facade has a striking texture of russet brick, which is cemented in bracket brick layers. The asymmetrical design is marked by the interaction of fine lines and is heavily influenced by Le Corbusier's sense of composition.

1,2 Photo T'Felt – VIOE, Brussels

3 VIOE, Brussels

Baré, Wilrijk

1936-1937

The broad parcel gives Braem the opportunity to break free from a classic division. The central stairwell is partly opened up and infuses the ground floor space with more spatiality. The horizontal sections of the facade, the plaster and the pastel colours in the interior bear testimony to his Corbusier approach. The original white plaster has since been replaced with

green-grey marble bands.

1 Bouwkunst & Wederopbouw, 1941

2 VIOE, Brussels

3 Photo Elke Hoornaert – VAI/CVAa, Antwerp

Janssens, Deurne

1936-1938

Braem developed a 'machine à habiter', with a surface area of only 40 m². The façade has a variety of window openings, which reveal the functions behind the façade quite openly and also contribute to a playful and asymmetrical composition.

Braem won the Van de Ven prize with this dwelling, which was also published in 'Das Grundrisswerk' by Otto Völckers, a German reference work with typical floor plans.

1,2 Bâtir, 1938

De Martelaere-Brewaey's, Deurne

1948-1950

The assignment was to design a double dwelling with an artist's studio. The limited budget and small surface area of the plot did not prevent Braem from designing a dwelling with a sense of generous space. The facade consists of a skeleton structure with large glass walls and plastically shaped bay window. The oblique lines in the floor plan and the interaction of the level differences are a precursor of Braem's organic approach to living, which he would develop from the 1950s onwards.

1, 2 VIOE, Brussels

3 AAM, Brussels

4 Photo Francis Strauven

EXPERIMENT

In the late 1960s Braem's attention for the rationalisation of the building process increased. He believed that serial production, industrialised materials and the modulation of residential functions and construction elements would improve living quality for all population groups. He demonstrated these ambitions for the first time with the 'European house' at the Salon for the Modern Home, which ran simultaneously with Expo '58. Braem designed a dwelling with a prefabricated construction system, which allowed for fast, cheap and sustainable construction. This gave rise to the concrete assignment for the Van de Vyvere house. He built a compact, brutalist double dwelling with a concrete skeleton and prefabricated facade panels.

Upon the establishment of the National Building Centre in Antwerp with Braem as its president the Experimental Site was launched. This research centre emphasized contemporary materials or building techniques. Braem successively developed model dwellings based on Durox concrete, Eternit shocked concrete and plastic. The public interest in the Durox dwelling resulted in a number of assignments, such as the Gillis house. Braem's newly-acquired expertise with new materials and techniques provided him with the necessary knowledge to continue to develop his biomorphic visual language.

European house 1957-1958

This show house was made of timber, with floor elements consisting of prestressed concrete floor slabs and self-supporting Eternit sandwich panels. This beam-shaped volume has been designed in such a way that stacking and clustering into an urban design entity is possible.

1, 2 AAM, Brussels

Van de Vyvere, Antwerp 1958-1960

With this design Braem strived to achieve the 'bare minimum' in terms of plan design and building process. The articulation of the structural concrete skeleton and the pre-fabricated facade plates in white quartz concrete infused the home with a distinctly modular and brutalist character.

1, 2 AAM, Brussels

3 Photo Elke Hoornaert – VAI/CVAa, Antwerp

Durox house 1959-1960

The original concept was a 'house without a chimney', with an electric heating and energy system. The Durox house is a construction of pre-fabricated elements of aerated concrete, which can be built in five days. The experiment led to a number of concrete building jobs in Kontich and Heide-Kalmthout.

1 Photo Kris Vandevorst – VIOE, Brussels

Eternit shocked concrete 1960-1961

With this show house Braem showcased the new possibilities of Eternit and asbestos concrete. The walls, floor and roof construction are made up of lightweight but highly insulating sandwich panels supported by precast concrete portal frames. The structure and natural texture of the materials determined the shape and aesthetics of the prototype.

1, 2 Photo Alfons De Belder – VIOE, Brussels

Gillis, Sint-Denijs-Westrem 1960-1962

This home is based on the Durox principle. When the customer decided to add a glasshouse to grow grapes to the program the design took on an entirely new twist. The rational, industrial aesthetics changed into a plastic alternation between shapes with an emphasis on expressive concrete.

1, 2 AAM, Brussels

Plastic house 1960

Braem believed that plastic was the basic material from which it was possible to create any shape. He dreamt of a 'new, translucent, brightly shining, diaphanous architecture, which would transcend all massiveness'. In the concept of the Plastic house he pushed through the use of modular building components. The house is conceived as a construction of pre-cast facade elements with a window, a universal construction component for floors, walls and modular units for kitchen and bathroom.

1 VIOE, Brussels

2 AAM, Brussels

BIOMORPHIC LIVING

Carlo De Roover, Zoersel

1941

Braem was asked to design a holiday residence in the midst of the war. A large parcel in the forests of the Kempen region was the backdrop for his first experiment in biomorphic architecture. Although his initial sketches bear testimony to a rather functional approach the design increasingly evolved towards curved organic shapes. Braem eschewed the compactness of his early years in favour of a series of separate volumes, a volume concept which entered into spatial relations with the natural surroundings. The brick masonry, which has been painted white, the rubble used for the terrace and the abundant use of wood, are proof of Braem's quest for a 'soil-related' architecture, which shows distinct parallels with the work of his Scandinavian contemporaries, such as Alvar Aalto.

1 AAM, Brussels

Villa in Brabant

1945

The design of a villa is one of the imaginary assignments of Braem during the war years. This calm period in his architecture practice afforded him the opportunity to go in search of a personal idiom, irrespective of the prevailing regionalism of the era. The floor plan of the house develops itself in a spiral shape, much like a cochlea of a snail. This three-dimensional concept strings the various rooms together. The relations between the interior and the exterior and the plastic design are the spatial translation of the ambition to strike unity between man and nature. In addition to using rubble and wood, Braem considered using new materials such as glass and concrete. (not built)

1, 2 AAM, Brussels

Brauns, Kraainem

1950-1953

The Brauns house constituted a breakthrough in Braem's evolution towards a more expressive and biomorphic architecture. The design is the outcome of Braem's mature conception of the individual dwelling: 'the shell for one family, with outside it the foreign, uncontrollable, hostile whole of the forces of nature and of human desires, needs and threats, from which we protect ourselves in the best possible way with walls and roofs'. The hexagonal floor plan unfolds like a shell around a functional central core to which the various rooms are appended. This dynamic spatial concept fully rebels against the classic division of a conventional house. Braem does not abandon the functionality of his early work but

instead integrates it into an organic design.

1 AAM, Brussels

2 Photo T'Felt – Municipal Archive Antwerp

3 Photo T'Felt – VIOE, Brussels

Renaat Braem, Deurne

1953-1958

In the frame of the design process for his own house organic architecture gradually made way for a pure, functionalist design. Within the guidelines of a semi-detached house Braem designed a severe, block-shaped volume, with attention to detail, composition and ratio. The double-height studio with large windows is half hidden under the ground level and overlooks the garden. The centrally located stairwell with floating staircase allows for abundant natural light and constitutes the axis of the 'promenade architecturale' with alternating perspectives, surprising natural light and spatial experiences. The special attention to materials, texture and colour palette controls the 'mood' of the different areas. The house is probably his most personal creation, in which he combines a rational scheme with the emotion of the spatial experience.

'The entire house is a poetic piece of music in which the various rhythms are interwoven. This means that when the noise in the street stops music can faintly be heard in this house, which makes people happy, also as a result of the fundamental geometric schemes to which the shapes are subjected, relationships that also prevail in nature, including the golden section. The general plan subjects itself to a rational lifestyle. There are no dark corners, everything is washed with light, it is possible to spot the movement of the clouds and of the sun, and at night to follow the light of the moon on the clouds and to feel one with the course of the hours and the seasons.'

1, 2, 3, 5, 8, 10 VIOE, Brussels

4, 6, 7, 9 Photo Oswald Pauwels – VIOE, Brussels

Van den Branden, Ranst

1958-1963

Braem developed a rather conventional floor plan for this house. He focused on the shell, in which he was able to express his form expression. The contours of a nautilus shell are easy to recognise in the curve of the bow-shaped plane of the roof, which becomes the bearing structure of the balcony. The hidden character of the shell shape, the biomorphic idiom and the situation in an artificially laid out slope, realised Braem's ideal of architecture as an extension of nature. Bush-hammered exposed concrete put in an appearance in this house and is a precursor of the 'brutalism' of Braem's later work.

1 VIOE, Brussels
2, 3 AAM, Brussels
4, 5 Photo Tim Van de Velde / OWI

Brauns-Brants, Overijse
1965-1968

In the 1960s Braem realized the full potential of his biomorphic architecture. With the design for this house he reconciled a clear and compact organization with a simple construction principle and a biomorphic formal language. The flowing lines of the trapezoid-shaped buttresses serve to push up the building from its surroundings. The sloping roof plane opens the house towards the garden and introduces additional space on a duplex. The texture of the materials, including wood, concrete and brick is still visible. As with other projects in a biomorphic idiom, this makes his architecture extremely tactile.

1-3 AAM, Brussels
4, 5 Photo Kris Vandevorst – VIOE, Brussels

Alsteens, Overijse
1966-1969

With the design of the Alsteens house Braem receives a 'dream assignment from the dream client'. On the edge of a vast forest he builds a three-part volume, which is supported by trapezoid-shaped separating walls and which emerges from the landscape's natural folds. Braem reduces the house to a primal form of living. The house develops around the sculptural brick fireplace like a shell, which opens up to the nature surrounding it. Braem determines the play of light with elegant precision and chooses natural materials with a pronounced texture. The powerful gesture of this highly expressive, brutalist architecture is undoubtedly one of the highlights of Braem's work.

1, 3 AAM, Brussels
2 VIOE, Brussels
4-6 Photo Alfons De Belder – VIOE, Brussels

Van Humbeeck, Buggenhout
1966-1970

The organic coherence that Braem manages to achieve with this house perfects his architectural ideal. He considers the house to be 'part of nature and adapted by man to his own being'. The house's basic shape is ellipsoid, one of the most primary volumes in nature. Braem reportedly said the following about the concept of the compact and monolithic cocoon: 'I really think of this house as a foetus, a condensation of life in an shape that defends itself against the outside world.' The curved lines in the floor plan, the concrete shell roof and the elliptical window openings

contribute to making the house into a plastic sculpture. Braem said that this was the most poetic house that he had ever designed.

1, 2 AAM, Brussels
3, 4 Private collection
5-7 Photo Kris Vandevorst – VIOE, Brussels

Vermijlen, Hemiksem
1968-1971

This single-family dwelling with a practice (office space) is one of the few examples of Braem's biomorphic architecture, which was realized within the strict framework of a semi-detached house. The first sketches bear testimony to a frivolous plastic design, but gradually a more modest functional approach became apparent. The house consists of a stack of elliptical volumes which recede at every level creating expansive roof terraces. The ground floor houses the practice with its own entrance. The living spaces on the upper floors can be accessed by means of a central elliptical staircase. The brick masonry and the curved ring beams in exposed concrete contribute to the house's robust brutalist nature.

1-3 AAM, Brussels
4 Photo Jo Braeken – VIOE, Brussels

Van Hoecke, Elversele
1972-1977

The 'belly-shaped' and expansive plot inspire Braem to design a low, wide volume with a curved roof construction consisting of seven tunnel vaults. The clear structure defines the house's division and offers flexibility for future expansion. Braem provides a similar tunnel vault on the roof that draws light into the core of the house and which offers a view of the clouds. The rhythm of the undulating roof, the attention to details such as gargoyles, the curved garden walls, the slender chimneys, the white colour setting of brick and concrete contribute to the house's plastic appearance, which responds to the landscape.

1 VIOE, Brussels
2, 3 AAM, Brussels
4 Photo Alfons De Belder – VIOE, Brussels

ANJA VAN EETVELDT & MAURICE NIJHUIS

'BRAEM WISHES THAT IMAGINATION TAKES THE UPPER HAND AND THAT THERE ARE TREES EVERYWHERE'

Antwerp photographers, Anja Van Eetveldt (1969) and Maurice Nijhuis (1969), who both trained at the Royal Academy of Fine Arts in Antwerp, have been interested in the architecture of the 1950s and 1960s for quite some time. The work of Renaat Braem fascinated them to such an extent that they decided to subject it to an image survey. The typical starting points of modernist architecture and the urban design visions with high-rises in park landscapes, the construction methods such as apartment blocks on pilotis, new precast materials such as concrete and PVC are the subject of the photos. This concrete and at times dated heritage also highlights a timeless characteristic of architecture. The interaction and the poetry of light, shadow, colour and texture is a theme in every one of Renaat Braem's buildings. The photographers manage to show this in a striking manner.

Braem also attached particular importance to the relationship between nature and architecture. This is also noticeable: the trees that he wished for us at the time are still there today.

This exhibition was created thanks to the support and cooperation of:

- Katrien Vandermarliere (VAi), Veerle Vermeyen (deSingel) and Elke Hoornaert (CVAa)
- ONLINE supplies, Kortrijk
- IMAGE PRO Photolab, Ekeren
- Jacques & Simonne

MORE BRAEM?

www.braem2010.be

In 2010 the prominent architect, Renaat Braem would have celebrated his centenary. Together with different partners the Flemish Architecture Institute (Vlaams Architectuurinstituut, VAI) and the Centre for Flemish Architectural Archives (Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, CVAa) are taking advantage of this opportunity to launch an events programme on the architect and his work. In addition to the exhibition, Renaat Braem 1910-2010, VAI and CVAa, in collaboration with the City of Antwerp, have also realised a Braem architecture route and a postcard series. CVAa will be re-issuing 'Het lelijkste land ter wereld' (ASP Editions, 2010) and VAI has put together an educational brochure, together with VIOE and Middelheim Museum. In addition to this local councils, architecture associations and organizations in Antwerp and in other cities will organize a series of activities in the frame of the Braem year. All the events have been gathered in a handy calendar at www.braem2010.be.

GUIDED TOURS

VAI and CVAa offer guided tours of the exhibition for groups. For bookings call deSingel at 03 248 28 28. (ticket € 5 per person; tour € 60 per group of max. 20 persons)

EDUCATIONAL BROCHURE

VAI, VIOE and the Middelheim Museum have put together an educational brochure on Braem in order to introduce young people in the third level of secondary education with Renaat Braem's architecture. Based on the brochure classes and their teacher can visit four well-known projects by Braem in Antwerp: the Renaat Braem House, the Administrative Centre or the Police Tower, the Middelheim Pavilion and the Kiel housing estate. <http://www.braem2010.be/educatie>

BOOKS

Renaat Braem (1910-2001). Architect, Jo Braeken (ed.), VIOE and ASA Publishers, Brussels, 2010. ISBN 978 94 6117 004 0.
Order from www.aspeditions.be

Renaat Braem, Het lelijkste land ter wereld, CVAa and ASP Editions, Brussels, 2010. ISBN 978 90 5487 786 8.
Order from www.vai.be (publications)

WWW.BRAEM2010.BE

COLOPHON

Production : Centrum Vlaamse Architectuurarchieven | Centre for Flemish Architecture Archives (CVAa) / Vlaams Architectuurinstituut | Flemish Architecture Institute (VAi)

Co-production: deSingel international art campus, Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed | Flemish Heritage Institute (VIOE), Archives d'Architecture Moderne (AAM), City of Antwerp

General coordination of the exhibition: Sofie De Caigny (CVAa), Katrien Vandermarliere (VAi)

Exhibition curators: Sofie De Caigny (CVAa), Elke Hoornaert (CVAa), Katrien Vandermarliere (VAi)

Project management Braem 1910 2010: Elke Hoornaert (CVAa)

Project team Braem 1910 2010: Annelies Nevejans (CVAa), Ellen Van Impe (CVAa)

Scientific research for the exhibition: Coordination VIOE, researchers: Jo Braeken (VIOE), Sarah Depestel (VIOE), Fredie Floré (UGent/VU Amsterdam), Stefan Goossens (Artesis Hogeschool), Leen Meganck (VIOE), Michael Ryckewaert (KULeuven), Els Spitaels (Artesis Hogeschool), Sven Sterken (WENK), Francis Strauven, Karina Van Herck (VIOE), Eva Van Regenmortel (VIOE)

Scientific Committee: Jo Braeken (VIOE), Thomas Coomans (KULeuven), Sofie De Caigny (CVAa), Fredie Floré (UGent/VU Amsterdam), Michael Ryckewaert (KULeuven), Els Spitaels (Artesis Hogeschool), Sven Sterken (WENK), Francis Strauven, Karina Van Herck (VIOE), Linda Van Santvoort (UGent)

Communication Braem 1910 2010: Tine Verschaeve (VAi/CVAa)

Spatial design of the exhibition: Heimat (Pieter Boons, Jeroen Verrecht)

Graphic design of the exhibition: Dear Reader (Marie Sledsens)

Scans and photography Braem 1910 2010: VIOE (Kris Vandevorst, Hans Denis), AAM, Anja Van Eetveldt & Maurice Nijhuis

Production reproductions: Goedhart Repro

Film and video processing: Movies I Like (Benny Vandendriessche)

Image corrections: Els Vanden Meersch

Building and layout of the exhibition: Technical crew deSingel led by Veerle Vermeyen.

Construction of the ellipse: Monkey Business

Our special thanks go to Jo Braeken (VIOE), Jerry Aerts (deSingel, general manager), Sonja Vanblaere (VIOE, administrator general), Liliane Liessens (AAM), Karina Van Herck (VIOE), Francis Strauven, Michael Ryckewaert (KULeuven), the team of the Antwerp master architect and all the employees of VIOE and of the City of Antwerp, who were involved in the creation of Braem 1910 2010.

We wish to thank the following institutions and persons for making available historic material: VIOE, AAM, the Van Humbeeck family, Francis Strauven, Middelheim Museum, Antwerp City Archives, Flemish public broadcaster VRT, Woonhaven Antwerpen.

With the support of the Flemish Community and the City of Antwerp and VAI's structural sponsors: Goedhart Repro and Armstrong Plafonds. Media partners Braem 1910 2010: Uit in Vlaanderen, Klara, Cobra

vlaamsARCHITECTUURinstituut

Centrum Vlaamse Architectuurarchieven

2010-2011 architectuur theater dans muziek

ABO

TICKETS

deSingel

Desguinlei 25 / B-2018 Antwerpen
ma → vr 10 → 19 uur / za 16 → 19 uur

www.desingel.be
tickets@desingel.be
T +32 (0)3 248 28 28
F +32 (0)3 248 28 00

deSingel is een kunstinstelling van de Vlaamse Gemeenschap en geniet de steun van

STAD ANTWERPEN

Haven van
Antwerpen

dS De
Standaard

Knaak
weekblad
FOCUS

Kluis

SO
BRA

hoofdsponsor

mediasponsors